

H.P.Blavatsky en de theosofie

Honderd jaar geleden, 8 mei 1891, stierf Helena Petrovna Blavatsky. Algemeen wordt zij gezien als de grondlegster van de theosofie. Zelf dacht ze daar anders over. In haar inleiding tot De geheime leer haalt ze Montaigne aan die gezegd zou hebben:

*'Ik heb hier alleen een boeket van uitgezochte bloemen gemaakt en heb er niets van mijzelf bijgevoegd dan het touwtje dat ze samenbindt.'*¹

Met andere woorden: de theosofie was al veel ouder dan mevrouw Blavatsky. Volgens haar dateert het woord 'theosofie' uit de derde eeuw van onze jaartelling en werd het gebruikt door een groep Alexandrijnse wijsgeren, Philaleten (minnaars van de waarheid) genaamd². Theosofie is dus niets nieuws. Nieuw was wel een vereniging met die naam die mede door Madame Blavatsky in 1875 in New York werd opgericht. En deze vereniging heeft er in zeer grote mate toe bijgedragen dat de theosofische denkbeelden ingang vonden bij een groot aantal mensen in die tijd.

De grootste verdienste die Helena Petrovna Blavatsky toegerekend moet worden is het weer zorgvuldig vergaren van de aloude wijsheden uit alle delen van de wereld en uit alle tijden om deze aan haar nageslacht na te laten. Ze heeft dit gedaan met een tomeloze inzet van al haar krachten, dwars tegen alle kritiek, die dat in die tijd wel moest oproepen, in. Ze heeft het zichzelf niet gemakkelijk gemaakt. En ons ook niet. Er is een gezond uithoudingsvermogen voor nodig om haar vele publicaties door te worstelen. Maar voor wie zoekt, loont het alleszins de moeite. Er worden bronnen van wijsheid aangeboord die slechts zelden in zo'n compacte vorm gepresenteerd werden. En wat nog belangrijker is: het zette het denken, ook van velen die kritiek op haar hadden, in beweging. Er is iets in dat laatste kwart van de vorige eeuw de wereld ingestroomd dat van onschatbare waarde is. In nog onvolmaakte vorm - mevrouw Blavatsky zal de eerste zijn dit toe te geven - maar onmiskenbaar sterk. Daar doet de omstreden persoonlijkheid van Helena Petrovna niets aan af.

Haar leven

Het is wonderlijk gesteld met het leven van Helena Petrovna von Hahn, die in de nacht van 11 op 12 augustus 1831 in het Russische Ekaterinoslav (het latere Russische Djnepropetrovsk en sinds 2016 het Oekraïense Dnipro) werd geboren. Bij mijn onderzoek naar haar leven stuitte ik op een niet vermoede hoeveelheid levensbeschrijvingen van deze merkwaardige vrouw, wat mijn taak niet vereenvoudigde. Want de tegenstrijdigheden in de diverse levensbeschrijvingen zijn vaak onwaarschijnlijk groot. Mevrouw Blavatsky komt in de bestaande literatuur naar voren als een absolute heilige of een fantastische bedriegster en vele varianten die daar tussenin liggen. Een verantwoorde geschiedschrijving wordt mede bemoeilijkt door het feit dat ze zelf geen kritisch te toetsen autobiografie heeft nagelaten en bij het mededelen van feiten betreffende haar leven aan anderen niet van een al te sterk geheugen blijkt gaf.

Een van haar biografen, Howard Murphet, begint zijn boek met de vermelding van twee legenden omtrent het leven van Helena Blavatsky. De ene is dat ze de minnares zou zijn geweest van een verlopen operazanger, de bas Agardi Metrovich, meerdere liefdesrelaties zou hebben onderhouden en een kind zou hebben gebaard van een neef van de Russische keizerin, Prins Emile Von Sayn Wittgenstein; verder dat ze paard gereden zou hebben in een

Turks circus, pianoconcerten hebben gegeven in Londen en Parijs en nog een aantal opmerkelijke zaken meer. De tweede legende is, vervolgt Murphet, dat ze een heilige was.³ Eén ding is volstrekt zeker: Helena Petrovna von Hahn was een avontuurlijke vrouw die in haar tijd veel opzien baarde. Nog maar net gehuwd met Nikifor Blavatsky die, zo niet haar grootvader, dan toch qua leeftijd zeker haar vader had kunnen zijn⁴, ontvluchtte ze de kersverse echtgenoot en Rusland en reisde vele jaren de hele wereld rond. Een opvallend feit in het Victoriaanse tijdperk dat zulke eigenzinnige types, en zeker als ze tot het vrouwelijk geslacht behoorden, maar moeilijk kon plaatsnemen. Een groot deel van de vele roddels over haar vindt waarschijnlijk hierin zijn oorsprong. Van haar vroegste jeugd af tot aan haar dood toe was Helena wars van conventies, iets dat in die dagen vaak als choquerend werd ervaren. Daarbij had ze een schier ongebreidelde fantasie die Wahrheit und Dichtung nog al eens verwarde; overigens waren details meestal onbelangrijk voor haar; het was een vrouw van grote lijnen, zowel psychisch als fysisch. Ze had een flamboyant en licht ontvlambaar karakter, kon hevig uitvallen maar ook weer snelvergeten; ze kon hard zijn en zeer vasthoudend maar ook heel genereus en breed van gebaar. Kleinzieligheid en pietluttigheid waren haar volkomen vreemd. In haar jeugd al mollig werd ze later een vrij zware, gezette vrouw die de ene sigaret na de andere draaide, haar mening niet onder stoelen of banken stak en dingen die haar niet zinden luidruchtig en hartgrondig kon verwensen. Daarnaast kon ze ook heel stil en op zichzelf zijn en ondanks haar kwalen onvermoeibaar doorwerken zonder haar concentratie te verliezen. Veel van die schijnbaar tegenstrijdige karaktertrekken openbaarden zich al in haar jeugd tot droefenis van niet alleen haar ouders, maar vooral ook van de kindermisjes en gouvernantes.

Het heeft weinig zin om in dit verband, zou dat al mogelijk zijn, een uiterst gedetailleerd levensverhaal van de jonge Helena op te diepen. Daarom laten we haar vele omzwervingen in Europa, Azië, Noord-, Midden- en Zuid-Amerika, inclusief de overleveringen dat ze schipbreukeling zou zijn geweest tijdens een overtocht van Griekenland naar Egypte, toen haar schip door buskruit de lucht invloog, en dat ze met Garibaldi meegevochten zou hebben in de slag bij Mentana op 2 november 1867, waarbij ze dodelijk gewond zou zijn geraakt, voor lief en richten ons op haar aankomst in Noord-Amerika in het jaar 1873.

The Theosophical Society

In juli 1873 zette Helena voet aan wal in de Verenigde Staten. Een grote teleurstelling wachtte haar toen er geen geld naar haar bleek te zijn overgemaakt, een vaste gewoonte van haar vader die haar op de vele reizen in het verleden goed van pas gekomen was. Enige maanden later bereikte haar het bericht dat haar vader gestorven was. Met allerhande karweitjes, als het beschilderen van dassen, moest ze zich in die eerste tijd in leven houden totdat haar vaders bescheiden erfenis haar in staat stelde op iets ruimere voet te leven. We zien haar dan ook in redelijke doen en getooid in een vuurrode Garibaldi-blouse terug in het dorpje Chittenden in Vermont waar de gebroeders Eddy, landbouwers ter plaatse, hun spiritistische séances hielden die de aandacht van zeer velen trokken. Op een van de bijeenkomsten was ook kolonel Henry Steel Olcott, een joyeuze veertiger, die voor de *New York Daily Graphic* de gebeurtenissen op de boerenhoeve van de Eddy-brothers trachtte te verslaan. Olcott had een goede praktijk als advocaat, was nog niet zo lang gescheiden van zijn eerste vrouw, had een mooie staat van dienst opgebouwd in de zojuist beëindigde

burgeroorlog, vervulde af en toe nog opdrachten voor het Departement van Oorlog, en was niet onbemiddeld. Henry hield van het goede leven, maar vond dat aan de andere kant toch wat leeg. Wellicht dat daardoor de gebeurtenissen op de Eddy-boerderij hem zo boeiden dat hij ze later beschreef in zijn boek *People from the other world*. Dit zou hem echter nooit die bekendheid hebben gegeven als zijn ontmoeting op die boerderij met Helena Petrovna Blavatsky; daar is hij nooit meer los van gekomen.

Terug in New York ontmoetten Henry en Helena elkaar weer. Bij een van deze gelegenheden stelde Olcott Blavatsky voor aan William Quan Judge, een jonge advocaat, die later over haar zou schrijven:

Dat zij altijd al wist hoe de wereld haar zou belasteren en beschimpen was mij ook bekend, want in 1875 vertelde zij mij dat ze aan een werk begon dat haar onverdiende laster, onverzoenlijke vijandschap, voortdurend wanbegrip, ononderbroken werk en geen wereldse beloning zou brengen. Ondanks dit alles gaf haar leeuwenmoed haar de kracht door te zetten...

Veel is er gezegd over haar zogenaamde 'verschijnselen'; sommigen hebben ze ontkend en anderen beweerden dat het trucs en listen waren. Daar ik haar vele jaren lang erg goed gekend heb en haar, zonder andere aanwezigen, meer en gevarieerder verschijnselen heb zien voortbrengen dan al haar andere vrienden bij elkaar het geluk hadden te aanschouwen, weet ik voor mijzelf dat zij de beheersing had over verborgen machtige natuurwetten, die onze wetenschap onbekend zijn...

Haar doel was de verheffing van het (menselijk) ras. Haar methode was om zich bezig te houden met het denken van deze eeuw, zoals zij dat aantrof en te trachten dit stap voor stap te begeleiden; om enkelen, die gevoelig waren voor de majesteit van de Geheime Leer en toegewijd aan de 'grote wees, de mensheid', op te sporen en te onderwijzen zodat zij met ijver en wijsheid haar werk konden voortzetten; om een Society te stichten... die zou trachten het denken van die tijd te doordringen met de ideeën, leringen en terminologie van de Wijsheidsreligie...⁵

De 'society' die gesticht diende te worden was de *Theosophical Society*. Voordat het echter zover was ging daar een mislukte poging aan vooraf om tot het stichten van een 'Miracle Club' te komen, met het doel om het spiritsime te onderzoeken. Maar op 17 november 1875 was het dan zover dat Olcott, als voorzitter van de pas opgerichte vereniging, zijn openingspeech kon houden. Naast Olcott was Helena de secretaresse, Judge de juridisch adviseur en een aantal anderen mede-bestuurslid. Sinnett vermeldt in zijn *Incidents*⁶ een aantal vroege reglementen van de society. Zo was het onder andere de bedoeling om 'in de mens zijn geestelijk inzicht levendig te houden' en 'het geloof in wonderen als iets bovennatuurlijks tegen te gaan'. De belangrijkste voorwaarden waren echter⁷:

1. Het bevorderen van een gevoel van broederschap onder de volkeren en het verlenen van bijstand... door raadgevingen, inlichtingen aan en samenwerking met alle waardige personen en verenigingen, onder het strikte voorbehoud dat er geen geldelijk gewin uit voort mag vloeien voor de vereniging.
2. Het streven naar het verkrijgen van kennis van de natuurwetten en het helpen in de verspreiding daarvan door het aanmoedigen van de studie van die wetten.

In de moderne theosofie gelden deze regels grotendeels nog:

1. Het vormen van een kern van de algemene broederschap der mensheid, zonder onderscheid van ras, geloof, geslacht, kaste of kleur.

2. Het aanmoedigen van de vergelijkende godsdienststudie, en van de studie van filosofie en wetenschappen.
3. Het onderzoeken van de onverklaarde natuurwetten en de krachten die in de mens sluimeren.⁸

Hoewel een deel van de Amerikaanse pers niet onwelwillend tegenover dit streven stond leidde de vereniging in de eerste jaren een wat kwijnend bestaan, ondanks de vrij snelle oprichting van een Engelse loge in 1878. Wereldwijde bekendheid kreeg mevrouw Blavatsky, en daardoor ook de society, door haar werk *Isis Unveiled*. De eerste twee drukken van *Isis*, die in een bescheiden oplage gedrukt waren, werden in enkele dagen tijds uitverkocht. Door de publiciteit rond *Isis* groeide Helena's secretariële werkzaamheden fors, al was het alleen maar door de vele brieven die beantwoord moesten worden. Daar tussendoor speelde zich een privé-kwestie; haar tweede bruiloft. De redenen voor dit huwelijk zijn nooit helemaal helder geworden. Jean Overton Fuller oppert in *Blavatsky and her teachers*⁹ dat wellicht een van de redenen geweest kan zijn dat ze met de uit Georgië afkomstige echtgenoot Russisch kon praten. H.P.B., zoals mevrouw Blavatsky door de medewerkers van de theosofische beweging genoemd werd, verklaarde later zoiets dat het tot haar karma behoorde deze verbintenis aan te gaan. Een tijdelijke weliswaar want ze duurde nog geen twee jaar, tot spijt overigens van de kersverse jongere echtgenoot, de heer Michael C. Betanelly, die de aanvankelijke afspraken tot een zuiver platonische relatie steeds moeilijker vond te volbrengen. Dat laatste feit schijnt ook de aanleiding voor H.P.B. te zijn geweest definitief een streep onder de affaire te zetten, wat met behulp van haar advocaat, William Judge, enige tijd later ook haar beslag kreeg. Overigens had Helena al die tijd de naam van haar eerste echtgenoot, Blavatsky, aangehouden.

India

Eind 1878 vertrokken Olcott en Blavatsky via Londen naar India, waar de Theosophical Society niet onbekend was omdat deze in het begin van 1878 een fusie was aangegaan met de Indische hervormingsbeweging Arya Samaj.¹⁰ Het zal, merken diverse biografen op, voor de meer ontwikkelde inwoners vreemd zijn geweest dat westerlingen nu eens niet naar hun land waren gekomen om hun 'bijgeloof' te bespotten, ook niet om het puur wetenschappelijk te onderzoeken, maar om de immense waarde van de oosterse wijsbegeerte uit te dragen.

In Bombay werd een tijdelijk hoofdkwartier van de Theosophical Society opgericht. Iets van het ideaal van de 'algemene broederschap' werd daar, dwars tegen de tijdgeest in, zichtbaar. Hindoes, Boeddhisten, Joden, Moslims en Christenen, blank, geel, bruin of zwart, ongeacht de kaste waartoe ze behoorden, namen gezamenlijk deel aan de vele bijeenkomsten van de society en kregen op deze wijze meer begrip voor elkaar. Een van de lijfspreuken van H.P.B., en later van vele theosofische bewegingen, was dan ook:

*Er is geen godsdienst hoger dan de Waarheid.*¹¹

Het zoeken naar die ene en ondeelbare waarheid diende welke secte-vorm dan ook verre te overstijgen. Daarnaast richtte de society zich in die dagen ook op maatschappelijke problemen, zoals de bestrijding van het kinderhuwelijk - een veel voorkomende praktijk in het India van die dagen - en het verbod op een tweede huwelijk voor jonge weduwen. Tevens waren Blavatsky en Olcott en hun naaste medewerkers fel gekant tegen de

onaantastbaarheid van het kaste-stelsel. Gelijkheid voor een ieder, zonder onderscheid van ras, geloof, politieke overtuiging of maatschappelijke status was in hun ogen een absolute voorwaarde om een eerste stap op het theosofische pad te kunnen zetten.

Het was ook in 1879 dat Helena kennis maakte met twee mensen die grote invloed hebben gehad op de theosofische beweging: de heer A.P.Sinnett, hoofdredacteur van de invloedrijke krant The Pioneer, en A.O.Hume, voormalig onderminister van landbouw van het Brits-Indische gouvernement. De laatste verliet na enkele jaren de theosofische rijen, maar Sinnett bleef tot aan zijn dood theosoof.

In het voorjaar van 1880 reisden Helena en Henry naar Ceylon, waar ze enige maanden verbleven en opkwamen voor de rechten van de onderdrukte Boeddhisten aldaar, een zaak die Olcott nog lange tijd nadien nauw ter harte ging. Twee jaar later werd het tijdelijke hoofdkwartier overgebracht naar Adyar bij Madras, waar het zich thans nog bevindt.¹² Het was ook het jaar dat Olcott weer voor korte tijd naar Ceylon teruggkeerde en Helena ernstig ziek werd, maar in Tibet door de meesters weer genezen zou zijn. In de jaren die volgden verbreidde de theosofische beweging, mede door de onvermoeibare inzet van Olcott, zich snel in India. Wekelijks kwamen er nieuwe loges bij.

Moeilijkheden in de Londense loge¹³ noopte het duo in 1884 echter af te reizen naar Europa, alwaar Olcott doorreisde naar Londen en Helena achtereenvolgens in Nice en Parijs verbleef.

Mahatma-brieven

Helena Petrovna Blavatsky sprak in diverse brieven aan verschillende dagbladen, ook al voor de oprichting van de Theosophical Society, over zogenaamde 'adepten', wereldleraren die zouden behoren tot een hoge, verheven broederschap van ingewijden, die onder andere loges had in Egypte, Syrië en de Himalaya. Veelal betitelde ze deze als 'rozenkruisers'. De termen 'meesters' of 'mahatma's' werden pas gebruikt toen ze in India verbleef¹⁴. In *Isis* bijvoorbeeld komen we deze benamingen nog niet tegen, maar wel veelvuldig de term 'adepten'.

Wat waren de meesters of mahatma's nu eigenlijk? Goden, mensen, geesten? De theosoof Gottfried de Purucker vat het begrip in zijn *Occult Glossary*¹⁵ als volgt samen:

Mahatman (sanskriet): 'Grote Ziel' of 'Groot Zelf' is de betekenis van dit samengestelde woord (maha=groot;atman=zelf). De Mahatmans zijn, relatief gesproken, volmaakte mensen, die in de theosofische literatuur bekend staan als Leraren, Oudere Broeders, Meesters, Wijzen, Zieners of onder andere namen. Zij zijn inderdaad de Oudere Broeders van de mensheid. Het zijn mensen, geen geesten - mensen die zich in hun evolutie door eigen inspanning hebben ontwikkeld en altijd vooruit en omhoog gaan totdat ze de verheven geestelijke en intellectuele menselijke suprematie bereikten die ze nu bezitten. Ze werden zo niet geschapen door een of andere buitenkosmische Godheid, maar het zijn mensen die zijn geworden wat ze zijn door een innerlijk, geestelijk streven, door een geestelijk en intellectueel verlangen, door aspiratie om groter en beter en nobeler te zijn, waarnaar ook ieder goed mens op zijn eigen manier streeft. Zij zijn op het pad van evolutie verder gevorderd dan de meerderheid van de mensen. Zij bezitten kennis van de geheime processen van de natuur en van verborgen mysteriën, die de gemiddelde mens misschien bijna wonderbaarlijk toeschijnen - maar dit feit op zichzelf is van betrekkelijk geringe

betekenis vergeleken met de veel belangrijker en indrukwekkende aspecten van hun aard en hun levenswerk.

Zij worden vooral daarom 'leraren' genoemd, omdat ze zich bezighouden met de nobele taak de mensheid te onderrichten, met het opwekken van verheffende gedachten en de drang tot zelfvergetelheid in het hart van de mens. Soms worden ze ook de 'Hoeders' genoemd, omdat ze in feite de Hoeders van het ras zijn en van de annalen uit vervlogen eeuwen - van de natuur, van de rassen en van de naties - waarvan ze van tijd tot tijd gedeelten bekendmaakten, als fragmenten van een nu lang vergeten Wijsheid, wanneer de wereld bereid is naar hen te luisteren; ze doen dit omwille van de Waarheid en ter bevordering van de ware beschaving, gebaseerd op wijsheid en broederschap. `Nooit - zo is de leer - sinds het mensenras voor het eerst zelfbewustzijn verkreeg, had deze Orde of Organisatie of Broederschap, of dit Genootschap van verheven mensen, geen vertegenwoordigers op onze aarde. Het waren de mahatmans die in 1875 in New York de moderne Theosophical Society stichtten door middel van hun afgezant of boodschapper, H.P.Blavatsky.

Zulke openbaringen stuitten eind vorige eeuw op een muur van onbegrip en ongeloof. En toen enige theosofen brieven van deze meesters beweerden te ontvangen, sloeg het ongeloof al snel om in bespotting. Het feit dat niet alle brieven met de post kwamen maar zich soms plotseling materialiseerden en uit het schijnbare niets op het hoofd van de geadresseerde neerdaalden was voor vele critici te ongelooflijk om waar te zijn. Deze voelden zich gesterkt door een rampzalige gebeurtenis in 1884.

Blavatsky en met Olcott waren op reis in Europa. Het echtpaar Coulomb, dat tijdens de afwezigheid van Olcott en Blavatsky, belast was met de zorg voor de gebouwen van de Society in Adyar, zocht de publiciteit door een verhaal de wereld in te sturen dat de brieven, evenals zovele 'wonderen' van Madame, bedrog waren en dat zij waren ingehuurd om aan dat bedrog mee te werken. Een schok sidderde door de nog jonge theosofische beweging. En tot overmaat van ramp stelde de *Society for Psychical Research* een, naar later bleek, uiterst tendentiek onderzoek in, waarin mevrouw Blavatsky de eer ten beurt viel 'een van de meest bedreven, vindingrijke en belangwekkende bedriegsters van de geschiedenis' genoemd te worden¹⁶. Theosofen wijzen er op dat er een aantal brieven zijn ontvangen op plaatsen en tijdstippen die het H.P.B. onmogelijk gemaakt zou hebben daar de hand in te hebben. En na het overlijden van Blavatsky verklaarde haar opvolgster, Annie Besant, publiekelijk dat zij nog steeds brieven in het handschrift van de Meesters ontving, en wel op 'paranormale' wijze. Dat zij later, verwickeld in een machtsstrijd met William Judge, zou verklaren dat ze achteraf tot de ontdekking was gekomen dat de bewuste brieven door Judge waren geschreven was 'hot stuff' voor de dag- en weekbladen. De theosofische beweging werd zo negatief bekend. Het was zelfs een tijd lang in betere kringen bon ton om bij een begroeting te informeren: 'How is your karma today?'¹⁷

Sinnett speelde, buiten zijn schuld om, een belangrijke rol in deze affaire omdat het merendeel van de door de meesters geschreven brieven tussen 1880 en 1884 aan hem geadresseerd was.¹⁸ Deze brieven aan Sinnett vormden de grondslag voor zijn succesvolle boeken *The Occult World* (1881) en *Esoteric Buddhism* (1883). Veel kernachtiger dan in *Isis* wordt in dat laatste boek een samenhangend filosofisch-religieus systeem ontvouwd dat in grote lijnen de 'leer' van de theosofie kan worden genoemd en waarop enige jaren later H.P.Blavatsky haar *Geheime Leer* zou bouwen. De boeken van Sinnett zijn rechtstreeks

verantwoordelijk voor de oploeiende interesse van vooral veel jongeren voor de theosofie. Grote literatoren als William Butler Yeats, George AE Russel en George R.S. Mead waren zo geïnspireerd door deze boeken dat hun toetreding tot de Theosophical Society voor een groot deel hieraan toegeschreven kan worden.

Omwervingen

Olcott en Blavatsky reisden dus in 1884 door Europa. Het was in Parijs dat H.P.B. haar landgenoot, de Russische schrijver Solovyoff ontmoette, die enige jaren met haar optrok. Deze laatste heeft kort na Blavatsky's dood in het gezaghebbende literaire blad *Rusky Vyestnik* in een aantal afleveringen over zijn ervaringen met haar verteld. Deze afleveringen werden in gebundelde vorm ook in boek uitgegeven en in 1895 in het Engels vertaald, wat een onaangename deining onder de trouwe aanhangers van mevrouw Blavatsky veroorzaakte door de onthulling van een aantal, in hun ogen, onwaarheden en verdachtmakingen. Nauwelijks bekomen van het geruchtmakende tendentieuze rapport van de *Society for Psychical Research* en nog midden in de onverkwikkelijke controverse tussen Judge en Besant strooide Solovyoff zout in de open wonden door met intieme dialogen te strooien als:

*Ben jij helemaal alleen de schrijfster van de Koot Hoomi-brieven?*¹⁹

Nee, de chela's²⁰ en anderen hielpen me; Damodar en Subba Row en Mohini.

En Sinnett?

*Sinnett heeft het buskruit niet uitgevonden; maar hij heeft een prachtige stijl en is schitterend in het redigeren.*²¹

Voor alle duidelijkheid moet hierbij vermeld worden dat tegenover zulke publicaties even zovele staan die ons een ander beeld van Helena Petrovna geven.

Vanuit Parijs reisde Blavatsky naar Londen en vertrok na enige tijd naar het Duitse Elberfeld. Het was daar dat haar de eerste onheilstijdingen uit India bereikten over de 'Coulomb-affaire'. Eind van het jaar 1884 was Blavatsky terug in India. En hoewel ze door velen geestdriftig werd ontvangen en overladen met sympathie- en adhesiebetuigingen voelde ze heel goed dat het niet meer hetzelfde Adyar was dat ze vroeger in datzelfde jaar verlaten had. Ook het feit dat de heer Hodgson, die belast was met een onderzoek namens de Society for Psychical Research er rondwandelde maakte de zaak er niet vrolijker op. Nadat ze alle functies binnen de Society had neergelegd, inclusief het redacteurschap van het tijdschrift *The Theosophist*, verliet Helena, ziek en aangeslagen, in maart 1885 India om er nooit meer terug te keren.

Teruggetrokken en ontheven van iedere functie binnen de vereniging werkte H.P.B. in het Duitse Würzburg in stilte bijna dag en nacht aan *The Secret Doctrine (De Geheime Leer)*. In dezelfde periode stelde Sinnett aan de hand van gesprekken met haar en uit brieven en gesprekken van en met familieleden en ooggetuigen een verslag over haar leven samen teneinde een, hopelijk afdoende, reactie te geven op de kwaadsprekerij rond haar persoon. Wat betreft de schade die de Theosophical Society geleden heeft door de Coulomb-affaire zijn de meningen verdeeld. William Kingsland stelt dat het overgrote deel van de leden Blavatsky door dik en door dun heen bleven steunen²²; William Butler Yeats, die mevrouw

Blavatsky enkele dagen nadat ze in Londen was gearriveerd in 1887 opzocht, geeft de volgende impressie:

Ik trof Madame Blavatsky in een klein huis in Norwood, met, zoals zij zei, nog maar drie volgelingen over... en aangezien een van die drie volgelingen in een voorvertrek zat om ongewenste bezoekers op afstand te houden, moest ik lange tijd zitten duimendraaien. Weldra werd ik binnengelaten, en ik trof een oude vrouw aan in een eenvoudige, ruimvallende, donkere jurk: een soort oude Ierse boerenvrouw die iets van humor en vermetele kracht uitstraalde.²³

Of mevrouw Blavatsky of William Butler Yeats gaf blijk van een niet al te sterk geheugen, want er waren meer als drie volgelingen. De groep die zich rond H.P.B. verzameld had was zeker niet groot maar wel uitermate hecht. Allereerst was daar gravin Constance Wachtmeister, een weduwe van een Zweedse ambassadeur in Londen, die H.P.B. verzorgde in Würzburg en ook nog daarna; er was Sinnett, die een boek over haar aan het schrijven was; er waren de Keightley's uit Londen, Archibald en Bertram, die haar hielpen waar ze konden met het manuscript van *De geheime leer*; de Gebhards uit Elberfeld, waar ze logeerde op doortocht van Würzburg naar Oostende; de Oostenrijker Franz Hartmann, die haar in Oostende opzocht en een charter voor een theosofische afdeling in Oostenrijk uit haar handen ontving; Isabel Cooper-Oakley, de bewonderde schrijfster van een boek over de occulte Graaf van Saint Germain, die H.P.B. begeleid had op haar zware missie naar India eind 1884; haar zuster Laura Cooper, in wiens armen Helena de laatste adem uit zou blazen; en de jonge George Robert Stowe Mead, haar latere secretaris, veelbelovend onderzoeker en auteur en later de echtgenoot van Laura Cooper, om er maar enkele te noemen. Op aandrang van een aantal hierboven genoemde vrienden stak mevrouw Blavatsky in 1887 het Kanaal over om zich in Londen te vestigen. In deze stad sleet ze de laatste vier jaren van haar leven. En als we tussen de regels van de vele biografieën doorlezen krijgen we het beeld van een oude, wijze vrouw, die haar wilde haren grotendeels verloren heeft en waar de vele avonturen des levens, haar ongemakken, de vele momenten dat ze zichzelf tegengekomen is, haar onhebbelijkheden en fouten en haar lijden aan een ernstige nierziekte, uitgemond lijken te zijn in een rijpheid van denken. Haar leringen aan jongere volgelingen uit die jaren behoren tot het crème de la crème van de occulte traditie aller tijden; haar boeken en tijdschriftartikelen uit deze periode hebben niets meer van het chaotische uit *Isis* maar getuigen van een diepe doorleefdheid en een grote esoterische kennis.

Al kort na haar aankomst in Londen werd het blad *Lucifer* opgericht, dat aanvankelijk grotendeels gevuld was met artikelen van H.P.B. zelf. Onder haar inspirerende leiding groeide de kring rond haar zo snel dat haar aanvankelijke behuizing te klein werd en H.P.B. verkaste naar de Lansdowne Road in de Londense wijk Bayswater. Yeats schrijft met warmte over deze periode:

De volgende keer dat ik haar sprak was ze verhuisd en... ze was omringd door volgelingen. Ze zat elke avond achter een met groen laken overtrokken tafeltje en op dat groene laken zat ze aan één stuk door te krabbelen met een wit krijtje. Ze krabbelde symbolen neer waaraan soms een humoristische uitleg te geven was en soms onbegrijpelijke figuurtjes, maar het krijtje was bedoeld om haar score bij te houden als ze patience speelde. In de kamer ernaast was een grote tafel zichtbaar waar elke avond haar volgelingen en gasten, dikwijls een heel stel, aanschoven voor hun vegetarische maaltijd, terwijl door de schuifdeuren heen haar bemoedigende of

*spottende opmerkingen klonken... 'O, wat ben jij een humbug, maar goed, je bent theosoof en broeder...'*²⁴

Het is ook in die tijd dat Annie Besant, de latere presidente van de Theosophical Society in beeld komt. Omdat ook Lansdowne Road te klein werd stelde zij haar huis aan de Avenue Road beschikbaar, dat buiten woonhuis voor mevrouw Blavatsky tevens het Europese hoofdkwartier van de vereniging zou worden. H.P.B.'s werk was zo omvangrijk geworden dat ze onmogelijk alle correspondentie zelf kon behandelen, wilde ze nog aan het schrijven van artikelen en boeken toekomen. Zij stelde de jonge geleerde George Mead aan als haar secretaris. Dat het wilde er bij Blavatsky nog niet helemaal af was wist Annie Besant zich nog, jaren na die tijd toen zij samen met Mead en een aantal anderen het hoofdkwartier bemande, te herinneren. Ze bewonderde Mead om zijn 'uithoudingsvermogen' bij de oude dame die hij diende 'through storm and stress':

*"'Mead! Mead!'" would ring through the rooms in excited accents, when some printer's error or bewildered 'flapdoodle' had roused the easily-awakened wrath of the Lion of Theosophy. "Yes, old lady!" came the answer in quiet tones, and 'Mead' would saunter in, with cigarette in mouth, papers in hand, debonair in mien, and would explain, or soothe, or 'chaff', according to circumstances and mood.*²⁵

In haar laatste levensjaren gaf H.P.B. aan rijpere studenten in de *Esoteric Section of the Theosophical Society* onderricht over onderwerpen uit *De Geheime Leer* die ze verder uitwerkte. Ook verscheen een soort encyclopedie van de theosofie, geschreven in vraag- en antwoordstijl, *Sleutel tot de Theosofie*. Helena Petrovna Blavatsky ontsliep in 1891.

De sluier van Isis

In 1877, twee jaar na de oprichting van de Theosophical Society verscheen *Isis Unveiled*. De meest gebruikte Nederlandse vertaling²⁶ telt maar liefst 1717 dichtbedrukte pagina's; bepaald geen handzaam werkje dus, al was het in de ogen van de schrijfster toch wat kort. Halverwege het eerste deel verzucht ze: 'Wanneer de beperkte ruimte van dit werk het toeliet...'²⁷ Het lijkt wel of Helena is gaan zitten schrijven en schijnbaar moeiteloos alle gedachten, zonder ophouden, op het papier heeft uitgestort. Daardoor doet het werk vaak wat chaotisch aan. Ook is Blavatsky zeer breedvoerig, met veel van die schier eindeloze zinnen waar men in de voorvorige eeuw zo gek op was. Zonder enige verklaring springt ze van de hak op de tak, waardoor het werk zeer afwisselend in kwaliteit is, temeer omdat het op veel plaatsen speculatief en op andere plekken apert onjuist is. Zo dateert ze niet alleen de hermetische geschriften voor het begin van onze jaartelling, een wetenschappelijke correctie daarop vond pas in deze eeuw plaats, ook de middeleeuwse *Zohar* plaatst ze in de eerste eeuw voor Chr.²⁸, zoals ze een maand voor haar overlijden ook toegaf.²⁹ Deze onvolmaaktheden vormen wellicht de reden dat dit werk ook bij theosofen niet tot de meest gelezen literatuur behoort. Dat is wellicht nog begrijpelijker doordat meer handzame werken als *Esoteric Buddhism* van de Engelse theosoof A.P. Sinnett meer invloed, vooral op jonge belangstellenden, gehad hebben dan de lijvige *Isis*.³⁰ En, zoals bekend, *overvleugelde De geheime leer* elf jaar later verre *Isis*.

Toch maakte *Isis* diepe indruk bij haar verschijning en het zorgde er eveneens voor dat de naam Blavatsky bij een groter publiek bekend werd.³¹ En daardoor kreeg ook de

Theosophical Society impulsen die haar ervoor behoed hebben een zachte dood te sterven, zoals dat in die tijd bij vele idealistische verenigingen het geval was.

Als een overrompelende waterval stort Blavatsky de kennis over de lezer uit met een gigantische hoeveelheid woord- en begripsvergelijkingen. Daarbij wordt schijnbaar moeiteloos Grieks, Hebreeuws, latijn en Sanskriet door en naast elkaar gebruikt en haalt de schrijfster een overrompelende hoeveelheid oude en nieuwe bronnen aan, waarbij ze een bijna onwaarschijnlijke belesenheid toont. Een werk waarin ze talloze heilige huisjes omverkegelde en het zelfgenoegzame Westen confronteerde met de eeuwenoude Oosterse wijsheid. Dat alles vond plaats in een sterk materialistische maatschappij waar de belangrijkste occulte onderstroom gevormd werd door het spiritisme. Tegen de meeste vormen van dat spiritisme verzette H.P.B. zich met klem, zodat de steun die ze aanvankelijk van die kant kreeg snel afbrokkelde.

Isis bestaat uit twee delen. Het eerste is gewijd aan de wetenschap en bevat een gezonde dosis kritiek aan het adres van de sterk materialistisch gekleurde wetenschapsvisie van die dagen; het tweede is aan de theologie gewijd en hier moeten voornamelijk de kerkelijke prelaten het ontgelden.

Hoewel mevrouw Blavatsky grofweg de mening was toegedaan dat alle wijsheid uit het Oosten kwam en rijkelijk uit die traditie put, wat voor die tijd als een novum gezien moet worden, geeft de naam 'Isis' in de titel van het boek al aan dat ook Egypte een niet onbelangrijke rol speelt in haar opvattingen over de wijsheidsgeschiedenis. Egypte was in het Westen de bakermat van de natuurwetenschap en de godgeleerdheid: Herodotus, Thales, Parminedes en Pythagoras gingen er heen, Mozes verkreeg er kennis en Jezus bracht er zijn jeugd door.³²

Nauw verwant aan Egypte is de hermetische traditie.

*De hermetische wijsgeren van alle tijden hebben de overtuiging gekoesterd, die naar zij beweren op zeventigduizend jaar ondervinding is gegrond, dat de stof na verloop van tijd door de zonde grover en dichter geworden is dan bij de eerste vorming van de mens en dat in het begin het menselijk lichaam half etherisch was en de mens voor de val vrijelijk verkeer onderhield met de nu onzichtbare werelden. Doch sinds die tijd is de stof een geduchte scheidsmuur tussen ons en de geesteswereld geworden. De oudste esoterische overleveringen leren eveneens dat voor de mystieke Adam vele menselijke rassen geleefd hebben en uitgestorven zijn, elk op hun beurt plaats makend voor het volgende.*³³

Zoals zij later in *De geheime leer* verder uiteen zal zetten stelt Blavatsky in *Isis* dat de wereld veel ouder is dan door de wetenschappers van die dagen werd aangenomen. Deze kennis ontleende ze aan oosterse geschriften waarin sprake is van een onvoorstelbaar aantal tijdvakken.

De Mahâ-kalpa omvat een ontzaglijk aantal tijdperken, die tot ver in de antediluviaanse tijden terugreiken. Dit tijdvak omvat een kalpa of groot tijdperk van 4.320.000.000 jaar, dat als volgt in 4 kleinere yoega's wordt verdeeld:

1. Satya-yoega	1.728.000 jaar
2. Tretâ-yoega	1.296.000 jaar
3. Dwâpara-yoega	864.000 jaar
4. Kaili-yoega	432.000 jaar

Totaal -----
4.320.000 jaar,

die een Mahâ-yoega vormen; 71 Mahâ-yoega's tellen 306.720.000 jaren, en daarbij gevoegd een sandyâ (of de tijd van de overgang van dag en nacht, de morgen- en avondschemering), gelijk aan een Satya-yoega, 1.728.000 jaar maakt een manwantara van 308.448.000 jaren. Veertien manwantara's tellen 4.318.272.000 jaren, waarbij men dan nog een sandyâ, 1.728.000 jaar moet voegen om de kalpa te beginnen, die dan de kalpa of het grote tijdperk van 4.320.000.000 jaar uitmaken. Daar wij nu pas in het Kali-yoega van het 28e tijdperk van het zevende manwantara van 308.448.000 jaren zijn hebben we nog tijd genoeg voor ons voordat wij zelfs aan de helft van de tijd komen die de wereld is toegekend.³⁴

De schepping

Een van de belangrijkste conclusies uit de vondst bij Nag Hammadi in 1945 is wel dat de gnostici de schepping van de wereld niet als het begin van alles ervoeren. Genesis beschouwde men als 'de tweede acte' in de wereldgeschiedenis, waardoor men ook verlost was van de inconsequentie van een straffende Jehova die op geen enkele manier gelijkgesteld kan worden met de God der liefde die Jezus aanduidt met 'mijn Vader'. Verwonderlijk en opvallend is het dat Blavatsky, bijna een eeuw voor het bekend worden van deze teksten, dezelfde conclusies trekt en daarmee aantoonde dat deze beelden al zeer, zeer lang levend waren, niet alleen in het Westen, maar ook in het Oosten. In het tweede deel van *Isis* gaat H.P.B. dieper op de samenhang van de verschillende religies, die volgens haar, zonder uitzondering van een en dezelfde oerreligie afstammen.

De schrijfster bespreekt het *demiurg*-principe en stelt dat Brahma en Jehova beiden een god van de tweede rang zijn, oftewel demiurg of bouwheer zijn³⁵. Er is dus een overduidelijke analogie tussen de oosterse en westerse mythen. Zo vormt de lotus bij hindoes en Egyptenaren (Horus) een zinnebeeld voor de voortbrengende kracht door middel van vuur en water (geest en stof). Het takje lelies in de hand van de aartsengel bij de annunciatie heeft dezelfde esoterische betekenis³⁶. De god Brahma is het tweede aanzicht van de drieëenheid, zoals ook Jehova (Adam-Kadmon) en Osiris en Poimandres dat zijn.

...De overeenstemming van de bijbel met de legenden uit de heilige boeken van de hindoes en de kosmogonieën of scheppingsverhalen van andere volkeren moet op de een of andere dag worden aangetoond. Dan zal men inzien dat de fabelen der tijden, waarin de mythen ontstonden, slechts allegoriën zijn van de belangrijkste feiten op het gebied van geologie en antropologie. In deze wonderlijk ingeklede fabels nu zal de wetenschap moeten zoeken naar de haar ontbrekende schakels.³⁷

Waar in de gnostiek van 'boodschappers' wordt gesproken heeft Blavatsky het over *avatar's*³⁸, maar geeft daarbij duidelijk aan dat het om het beeld gaat; een beeld dat in iedere cultuur een andere naam draagt. Opvallend is echter telkens weer die congruentie van de geopenbaarde beelden.

Uit de geest van de leringen van Boeddha en Pythagoras nu kunnen wij zo gemakkelijk de volkomen gelijkheid van hun leerstellingen herkennen. De alles doordringende universele ziel, de wereldziel, is Nirwana en Boeddha als soortnaam is de vermenselijkte monade van Pythagoras. Rustende in nirwana, de eeuwige zaligheid, is Boeddha, de stille monade, wonende in duisternis en stilte; hij is ook het vormloze Brahma, de verheven maar onkenbare godheid, die onzichtbaar het totale heelal doordringt. Waar deze zich ook openbaart,

uit begeerte om zich in de mensheid te manifesteren in een gedaante die voor ons verstand begrijpelijk is, hetzij wij haar een awatara, of een koning messias, of een omzetting van de goddelijke Geest, Logos, Christos, noemen, het is alles één en hetzelfde. In ieder geval is het 'de Vader' die is in de zoon en de zoon in 'de Vader'. De onsterfelijke geest overschaduwde de sterfelijke mens. Hij treedt in hem en maakt door zijn gehele wezen te doordringen van hem een god, die in zijn aardse tabernakel neerdaalt. Elk mens kan een Boeddha worden, zegt de leer. En zo zien wij door de onafzienbare reeksen der eeuwen heen nu en dan mensen, die er min of meer in slagen zich 'met God' te verenigen, zoals de uitdrukking luidt; met hun eigen geest, zoals wij het zouden noemen.³⁹

Het meest leesbaar wordt Blavatsky als ze parallellen trekt.

We komen de beelden van Genesis in veel andere culturen tegen, vooral ook in het Oosten. Zo zijn de zes bijbelse scheppingsdagen niet anders dan 'dagen van Brahma', dus tijdperken.⁴⁰ In de kabala is de zuivere traditie behouden, evenals in de wijsheidsleer van de gnostici. Deze laatsten hadden nog het besef van een onkenbare god, de grote onzichtbare geest, welke zich splitst in een mannelijke en een vrouwelijke helft en die emaneert, waarbij de zoon meestal als eerste emanatie geldt.⁴¹ Zoals in het Boek van Manoe (I.32) de opperste meester, die door zichzelf bestaat, zijn lichaam in twee helften verdeelt, een mannelijke en een vrouwelijke. Uit de vereniging van deze twee beginselen wordt dan Wiraj, de zoon geboren⁴². Zowel bij Valentinus als in de metafysica van de Hebreëen als in de kabala is de allerhoogste 'ongestaltig'. Philo noemt de schepper, de Logos, de tweede God. Kabalisten noemen de hoogste kracht Ain-Soph, dat 'niets' betekent.⁴³ Alle volken der oudheid geloofden en leerden dat er achtereenvolgens ontelbare werelden hebben bestaan voordat onze eigen wereld tot ontwikkeling kwam.⁴⁴

Zo leerden alle scholen uit de oudheid dat de mens een onsterfelijke ziel was, wat overgenomen werd in de leer van de Essenen en de filosofie van Philo. Aan het eind der cycli van zielsverhuizingen zal de ziel zich met haar geest verenigen in wat in de Zohar het paleis van liefde, in de hindoe-godsdienst moksha, bij de gnostici de volheid van het eeuwig licht en door de Boeddhisten nirwana wordt genoemd. De christen noemt dit het koninkrijk der hemelen.⁴⁵

Nirwana betekent de zekerheid van persoonlijke onsterfelijkheid in de geest, niet in de ziel, die als eindige uitstraling, samengesteld uit menselijke gevoelens en hartstochten, hakende naar de een of andere objectieve wijze van bestaan, zeker in deeltjes moet uiteenvallen, voor de onsterfelijke geest van het ego geheel bevrijd en daardoor beveiligd is tegen de verdere belichaming in enige vorm. En hoe kan de mens ooit deze toestand bereiken zolang het oepadna die toestand van verlangen naar leven, meer leven, niet verdwijnt uit het voelende wezen, uit de ahamkara, gekleed in een, zij het nog zo verfijnd lichaam? Het is het oepadana of de hevige begeerte die de wil voortbrengt; het is de wil die kracht doet ontstaan en deze laatste brengt de stof, een voorwerp dat vorm heeft, voort. Zo verschaft het ontlichaamde ego, alleen door middel van deze niet uitdovende begeerte in zich door eigen toedoen onbewust de voorwaarden voor zijn opeenvolgende geboorten in verschillende vormen; en deze hangen af van zijn gemoedstoestand en karma, de goede of slechte

daden van zijn voortgaand bestaan, gewoonlijk 'beloning' en 'bloom' genoemd. Dat is de reden waarom de 'meester' zijn bedelmonniken het ontwikkelen van de vier graden van dhyana aanbeval, het edele 'pad der vier waarheden', d.w.z. het langzamerhand verkrijgen van stoïcijnse onverschilligheid zowel voor leven als dood, die toestand van geestelijke zelf-beschouwing, gedurende welke de mens zijn stoffelijke, tweevoudige individualiteit, samengesteld uit ziel en lichaam, geheel uit het oog verliest; en zich verenigende met zijn derde en hoger onsterfelijk zelf, gaat de werkelijk hemelse mens om zo te zeggen op in de goddelijke essence, waaruit zijn eigen geest is voortgekomen, als een vonk uit de gemeenschappelijke haard. Zo kan de Arhat, de heilige bedelmonnik, nirwana bereiken, terwijl hij nog op aarde is en kan zijn geest, geheel bevrijd van de kluisters van de 'aardse, natuurlijke duivelse wijsheid' zoals Jacobus het noemt, en in zijn eigen aard alwetend en almachtig, op aarde door de kracht van zijn gedachten alleen, de grootste verschijningen teweegbrengen.⁴⁶ ...Een mens kan door geen enkele van zijn lichamelijke zintuigen zuivere geest waarnemen, aanraken of er mee verkeren. Geest alleen kan geest zien en er mee spreken; en zelfs onze astrale ziel, de dubbelganger is te grof en nog te veel met aardse stof bezoedeld om ons volkomen op haar waarnemingen en wenken te kunnen verlaten.⁴⁷

De onthulling van de geheime leer

*De eeuwige moeder, gewikkeld in haar altijd onzichtbare gewaden, had opnieuw zeven eeuwicheden lang gesluimerd.
De tijd was niet, want hij lag in slaap in de oneindige schoot van de duur.
Het universele denkvermogen was niet, want er waren geen ah-hi om het te bevatten.
De zeven wegen tot gelukzaligheid waren niet. De grote oorzaken van ellende waren niet, want er was niemand om ze teweeg te brengen en erdoor verstrikt te raken...
De oorzaken van het bestaan waren weggenomen; het zichtbare dat was en het onzichtbare dat is, rustten in eeuwig niet-zijn - het ene zijn.
Alleen de ene vorm van bestaan strekte zich grenzeloos, eindeloos, oorzaakloos uit in een droomloze slaap; en het leven klopte onbewust in de universele ruimte door heel die alomtegenwoordigheid, die door het geopende oog van de dangma wordt waargenomen...
...Waar was de stilte? Waar waren de oren om deze gewaar te worden? Neen, er was noch stilte noch geluid; niets behalve de onophoudelijke adem, die zichzelf niet kent...
De zeven zonen waren nog niet geboren uit het weefsel van licht. Duisternis alleen was vader-moeder...
Deze twee zijn de kiem, en de kiem is één. Het heelal was nog verborgen in de goddelijke gedachte en de goddelijke schoot...⁴⁸*

Zo begint *De Geheime Leer*. Opvallend zijn de parallellen met veel oorspronkelijke scheppingsmythen. In dit boek, haar Opus Magnum, wordt het ontstaan van wereld en mens nauwgezet beschreven.

De Geheime leer formuleert drie grondstellingen:

(a) Een alomtegenwoordig, eeuwig, grenzeloos en onveranderlijk beginsel, waarover elke speculatie onmogelijk is, omdat het het menselijke begripsvermogen te boven

gaat en door menselijke uitdrukkingen of vergelijkingen alleen kan worden verkleind. Het ligt buiten het gebied en het bereik van het denken...

Om te bereiken dat deze denkbeelden duidelijker voor hem worden, kan de lezer van de vooronderstelling uitgaan dat er één absolute realiteit is die voorafgaat aan al het gemanifesteerde voorwaardelijke zijn. Deze oneindige en eeuwige oorzaak - vaag omschreven als het 'onbewuste' en 'onkenbare' van de huidige Europese filosofie - is de wortelloze wortel van 'alles dat was, is, of ooit zal zijn.' Zij heeft natuurlijk geen enkele eigenschap en heeft in essentie geen enkel verband met het gemanifesteerde eindige zijn. Zij is eerder 'het Zijn' dan het zijnde en gaat alle denken en speculeren te boven.

Dit 'Zijn' wordt in de Geheime Leer gesymboliseerd vanuit twee gezichtspunten. Enerzijds als absolute abstracte Ruimte, die zuiverste subjectiviteit voorstelt, het enige dat het menselijk verstand uit geen enkel begrip kan weglaten en evenmin op zichzelf kan beschouwen; anderzijds als absolute abstracte beweging die onvoorwaardelijk bewustzijn voorstelt. Zelfs onze westerse denkers hebben aangetoond dat bewustzijn voor ons ondenkbaar is zonder verandering, en beweging symboliseert verandering, haar essentiële eigenschap, het best. Dit laatste aspect van de ene realiteit wordt ook gesymboliseerd door de uitdrukking 'de grote adem', een symbool dat aanschouwelijk genoeg is om geen verdere opheldering nodig te maken. Zo is dan het eerste grondaxioma van de Geheime leer dit metafysische ene absolute - zijn - dat door het eindige verstand wordt gesymboliseerd als de drieëenheid van de theologie...

(b) De eeuwigheid van het Heelal in toto als een grenzeloos gebied, periodiek 'het toneel van talloze Heelallen die zich onophoudelijk manifesteren en weer verdwijnen' en die 'de zich manifesterende sterren' en 'de vonken van de eeuwigheid' worden genoemd. 'De eeuwigheid van de pelgrim (onze monade, de twee in één) is als een oogwenk van het Zelf-bestaan (Boek van Dzyan). 'Het verschijnen en verdwijnen van werelden is als een regelmatig getij van eb en vloed'.

Deze tweede stelling van de Geheime Leer betreft de algemene geldigheid van die wet van periodiciteit, van eb en vloed, van neergang en opkomst, die de natuurwetenschap op alle gebieden van de natuur heeft waargenomen en beschreven. Een afwisseling zoals tussen dag en nacht, leven en dood, slapen en waken is een feit dat zo gewoon is, zo volkomen algemeen en zonder uitzondering, dat het gemakkelijk is te begrijpen dat wij er een van de werkelijk fundamentele wetten van het heelal in zien.

Bovendien leert de Geheime Leer:

(c) De fundamentele gelijkheid van alle zielen met de Universele Overziel, die zelf een aspect is van de Onbekende Wortel; en de verplichte pelgrimstocht voor iedere ziel - een vonk van eerstgenoemde - door de cyclus van incarnatie (of 'noodzakelijkheid') in overeenstemming met de cyclische en karmische wet gedurende het hele tijdperk.

Met andere woorden, geen zuiver geestelijk buddhi (goddelijke ziel) kan een onafhankelijk (bewust) bestaan hebben voordat de vonk die voortkwam uit de zuivere essentie van het universele zesde beginsel - of de overziel - (a) door iedere grondvorm van de verschijnselenwereld van die manvantara is heengegaan en (b) individualiteit heeft verkregen, eerst door een instinct en daarna door zelf teweeggebrachte en zelf bedachte krachtsinspanningen (beperkt door haar karma), terwijl zij zo opklom door alle graden van intelligentie heen, van de laagste tot de hoogste manas, van delfstof

*en plant tot aan de heiligste aartsengel. De kernleer van de esoterische filosofie erkent geen voorrechten of bijzondere gaven van de mens, behalve die zijn eigen ego heeft verkregen door persoonlijke inspanning en verdienste gedurende een lange reeks van zielsverhuizingen en reïncarnaties...*⁴⁹

Als de leerling deze stellingen goed had begrepen kon hij het beste, aldus Blavatsky, de samenvatting van het eerste deel van *De geheime leer* bestuderen. Daarin stelt zij dat de geheime leer een verzamelde wijsheid van alle eeuwen is. De fundamentele wet van het middelpunt waar alles uit is voortgekomen is het ene homogene goddelijke substantiebeginsel. Het heelal is de periodieke manifestatie van deze onbekende essentie en is maya omdat alles daarin slechts tijdelijk is. Alles in dat heelal is bewust, voorzien dus van een eigen bewustzijn op verschillende waarnemingsgebieden. Ook in stenen bestaat bewustzijn. Dode stof bestaat ten ene male niet.⁵⁰ Het universum wordt van binnen naar buiten gestuurd en geleid.⁵¹ 'Zoals boven, zo is het ook beneden, zoals in de hemel, zo ook op aarde; en de mens - de microkosmos en het verkleinde evenbeeld van de macrokosmos - is de levende getuige van deze universele wet'. Het is deze hermetische analogie waar de schrijfster haar boek mee doordrenkt. Ze volgt Hermes als deze uitroept:

*Kennis verschilt veel van de zintuigelijke waarneming, want deze zintuigelijke waarneming betreft dingen die boven haar staan, maar kennis betekent het einde van de zintuigelijke waarneming*⁵².

De geheime leer, stelt H.P.B., verkondigt geen atheïsme. Zij erkent een collectieve 'schepper' van het universum; een demiurg. Ze stelt verder dat deze krachten tweevoudig van aard zijn omdat ze zijn samengesteld uit enerzijds redeloze energie, eigen aan de materie, en anderzijds uit de intelligente ziel of het kosmische bewustzijn.

Het gevolg hiervan is een steeds voortgaande reeks van stoffelijke manifestaties en van morele gevolgen op aarde... terwijl het geheel onderworpen is aan karma.⁵³

Blavatsky besluit haar samenvatting met de conclusie dat materie eeuwig is. Materie is de stoffelijke grondslag 'waarop het ene oneindige universele denkvermogen zijn ideeën vormt.' Daarom is er ook geen dode stof. En weer citeert ze Hermes Trismegistus, die uitgeroepen zou hebben:

*O, mijn zoon, materie wordt; vroeger was zij; want materie is het voertuig van het worden. Worden is de activiteit van de ongeschapen godheid. Nadat de objectieve materie is voorzien van de kiemen van het worden, wordt zij geboren, want de scheppende kracht modelleert haar volgens de ideale vormen. Nog niet voortgebrachte materie had geen vorm; zij wordt, wanneer zij in werking is gesteld.*⁵⁴

Over bollen, ronden en rassen

H.P.B. benadrukte de 'fundamentele eenheid van alle bestaan'. Geen verzameling van dingen die met elkaar verbonden zijn, maar een totaal één-zijn. De mens is een microkosmos waarin alle hiërarchieën uit de hemel bestaan. Maar, leert Blavatsky, de zaak ligt nog veel dieper, omdat er in werkelijkheid geen microkosmos en macrokosmos bestaan. Ze zijn een, vormen één bestaan. 'Ze zijn alleen maar groot en klein, gezien met een beperkt bewustzijn'.⁵⁵ De 'eeuwige wet', stelt Blavatsky, ontvouwt alles volgens een zeventvoudig beginsel:

Daartoe behoren ook de talloze kringvormige ketens van werelden, die bestaan uit zeven bollen, trapsgewijze gerangschikt op de vier lagere gebieden van de wereld van vorming (de drie andere behoren tot het Heelal van de archetypen). Van deze zeven valt er maar één, de laagste en meest stoffelijke van die bollen, binnen ons gebied van waarneming; de zes andere liggen daarbuiten en zijn daarom voor het aardse oog onzichtbaar. Elk van die ketens van werelden is de nakomeling en schepping van een andere, lagere en dode keten - haar reïncarnatie om zo te zeggen. Om het duidelijker te zeggen: er wordt ons medegedeeld dat elk van de planeten - waarvan er maar zeven als heilig worden beschouwd, omdat ze worden bestuurd door de hoogste heersers of goden... zevenvoudig is, evenals de keten waartoe de Aarde behoort. Alle planeten zoals bijvoorbeeld Mercurius, Venus, Mars, Jupiter, Saturnus, enz., of onze Aarde, zijn voor ons even zichtbaar als onze bol dat waarschijnlijk is voor de bewoners van de andere planeten, als die er zijn, omdat ze alle op hetzelfde gebied liggen, terwijl de hogere medebollen van deze planeten zich op andere gebieden bevinden, volkomen buiten dat van onze aardse zintuigen.⁵⁶

Samenvattend:

- 1. Alles is zevenvoudig, zowel in het metafysische als in het stoffelijke Heelal. Daarom worden aan ieder hemellichaam, iedere planeet, zichtbaar of onzichtbaar, zes begeleidende bollen toegekend. De evolutie van het leven vindt plaats op deze zeven bollen of lichamen, van de eerste tot de zevende, in zeven Ronden of zeven cyclussen.*
- 2. Deze bollen worden gevormd door middel van een proces dat de occultisten de 'wedergeboorte van de planeetketens (of ringen)' noemen. Wanneer de zevende en laatste Ronde van een van die ringen is begonnen, begint de hoogste of eerste bol 'A', gevolgd door alle andere tot de laatste toe, af te sterven... De 'planetaire' ontbinding (pralaya) is nabij en haar uur heeft geslagen; iedere bol moet zijn leven en energie overdragen aan een andere planeet.*
- 3. Onze aarde moet, als de zichtbare vertegenwoordigster van haar onzichtbare hogere medebollen.... zeven Ronden doormaken. Tijdens de eerste drie vormt en verdicht zij zich, tijdens de vierde wordt zij vaster en harder; tijdens de laatste drie keert zij geleidelijk terug tot haar oorspronkelijke etherische vorm; zij wordt om zo te zeggen vergeestelijkt.*
- 4. Haar mensheid ontwikkelt zich pas volledig in de vierde - onze tegenwoordige - Ronde. Tot aan deze vierde levenscyclus wordt zij slechts bij gebrek aan een meer toepasselijke term als 'mensheid' aangeduid. Evenals de rups die een pop en een vlinder wordt, gaat de mens, of liever wat de mens zal worden, tijdens de eerste Ronde door alle vormen en natuurrijken en in de twee volgende Ronden door alle menselijke gedaanten heen. Wanneer hij bij het begin van de vierde in de tegenwoordige reeks levenscyclussen en rassen op onze aarde aankomt, is de mens de eerste vorm die erop verschijnt, alleen voorafgegaan door het delfstoffen- en plantenrijk... Tijdens de drie komende Ronden zal de mensheid, evenals de bol waarop zij leeft, er steeds naar streven weer haar oorspronkelijke vorm aan te nemen, die van een menigte Dhyān-Chohans⁵⁷. De mens streeft ernaar een god te worden en dan - God, evenals elk ander atoom in het heelal...*
- 5. Elke levenscyclus op bol D (onze aarde) bestaat uit zeven wortelrassen. Zij beginnen met het etherische en eindigen met het spirituele, volgens de dubbele lijn van*

lichamelijke en morele evolutie - van het begin van de aardronde tot het einde daarvan...

6. Het eerste wortelras, d.w.z. de eerste 'mensen' op aarde (afgezien van hun vorm), was het nageslacht van de 'hemelse mensen' die in de filosofie van India terecht de 'maanvoorderen' of de pitri's worden genoemd, waarvan er zeven klassen of hiërarchieën zijn.⁵⁸

Ook de mens kent zeven beginselen. Sinnett onderscheidde reeds in Esoteric Buddhism achtereenvolgens:

1. Het lichaam: *Rupa*
2. Vitaliteit: *Prana*
3. Astraal lichaam: *Linga Sharira*
4. Dierlijke ziel: *Kama Rupa*
5. Menselijke ziel: *Manas*
6. Spirituele ziel: *Buddhi*
7. Geest: *Atma*⁵⁹

Blavatsky gaat hier verder op in door een analogisering van het zevenvoudig beginsel van de zeven aarde-bollen en zeven mensenlichamen⁶⁰ (Zie de bijgevoegde schema's op de PDF's).

Reuzen

In het tweede deel van *The secret doctrine* gaat Blavatsky dieper in op de aard van de zeven 'wortelrassen'. Zo leefde het eerste wortelras in het 'onvergankelijke Heilige Land', het tweede in het 'land van de Hyperboreërs', de streek achter Boreas, 'de koelhartige God van sneeuw en orkanen', nabij de Noordpool.⁶¹ Dat zou, volgens H.P.B., ook verklaren waarom geleerden ontdekt hebben dat Groenland en zelfs Spitsbergen heel vroeger een tropisch klimaat hadden, getuige de overblijfselen van exotische boomsoorten als de taxis, de roodhoutboom, de reuzenpijnboom, notenbomen en zelfs een magnolia⁶². Het derde wortelras bewoonde Lemurië, een continent dat verzonken is in wat nu grofweg de Indische Oceaan heet en het vierde ras bewoonde het legendarische, en later eveneens verzonken, Atlantis. Het vijfde, Arische⁶³, wortelras, waar wij onderdeel van zijn bewoont het zogenaamde vijfde continent dat naar haar exponent Amerika wordt genoemd.⁶⁴ Nu heeft de mens in deze evolutie niet altijd dezelfde vorm gehad. Vanuit een ijle vorm daalde hij steeds meer af in de verdichte materie en verhardde zich om in de toekomst weer in ijle vorm op te stijgen. In het Atlantische tijdperk waren de mensen reuzen vergeleken bij onze huidige gestalte. Dat geeft ook, volgens H.P.B., de verklaring voor de enorme stenencirkels bij Stonehenge (Engeland) en Carnac (Bretagne)⁶⁵. De schrijvers van Genesis waren hiervan nog op de hoogte als zij deze reuzen met aardse dochters laten huwen⁶⁶.

Een mooie beschrijving van de evolutie, zoals mevrouw Blavatsky die aan de hand van de stanza's in deel II van *De geheime leer* schildert, geeft een van haar latere opvolgsters Annie Besant:

Het Eerste Ras werd geschapen, uitgedemd uit eigen substantie, door de wezens die onze wereld bouwden, en was een geestelijk, etherisch, geslachtsloos ras met geringe intelligentie; het Tweede Ras werd door middel van knoppen voortgebracht uit het Eerste, was meer stoffelijk dan zijn voortbrenger, en het was geslachtelijk; het Derde

Ras werd eierlegend voortgebracht en bij deze ontstond geleidelijk de scheiding van de geslachten - de eerste waren tweeslachtig, de latere of mannelijk of vrouwelijk; de intellectuele ontwikkeling was nog erg laag, want de geest was nog niet voldoende bekleed met materie om zelf-bewust te kunnen denken.

Tot dit Ras in zijn latere stadia behoorden de bewoners van Atlantis en de Lemurieërs, bij wie de godsdiensten ontstonden; zij waren groot in aantal en geslachtelijk, en uit hen werd het Vierde Ras geboren, de reuzen, de 'mannen van naam' met wie we komen aan de 'zuiver menselijke periode'... Met het Vierde Ras begint de beschaving en het bouwen van de grote steden uit rots, en de fysieke en de intellectuele natuur van de mens ontwikkelen zich 'ten koste van de psychische en de geestelijke'; de enorme beelden die gevonden zijn op Paaseiland en op andere plaatsen, getuigen van de grote afmeting van hun makers, net zoals de grote woonoorden en de 'enorme menselijke beenderen' van Misorte.

Met het Vijfde Ras komen we op het terrein van de geschiedenis, en hiertoe behoren de huidige mensenrassen. Zo ver als dit alles op het eerste gezicht weg lijkt van de Westerse wetenschap, toch zal de oplettende lezer de merkwaardige overeenkomsten opmerken tussen deze occulte visie van de menselijke evolutie en het wetenschappelijk idee over de evolutie van de levende dingen op onze aardbol, een evolutie die in grote lijnen nog te zien is in de individuele ontwikkeling van ieder menselijk wezen van eicel tot mens...⁶⁷

De ondergang van het laatste overblijfsel van Atlantis schat Blavatsky op zo'n 12000 jaar geleden. De occulte en religieuze mysteriën na die tijd werden omgeven met ondoordringbare sluiers van geheimhouding om ze niet te ontheiligen. Een van die mysteriën is dat van de goddelijke hermafrodiet. Dit beeld, schrijft H.P.B., komen we in vele culturen tegen en staat voor het diepe besef dat er voor de splitsing in mannelijk en vrouwelijk sprake moest zijn van een androgyn eenheid; een god-de-vader-god-de-moeder. In die zin wordt Adam ook niet als mannelijk persoon bedoeld maar is representatief voor de mensheid. Jehova is een samengestelde naam die mannelijk leven en vrouwelijk leven betekent. Vanuit de androgyniteit ontstaan de geslachten. Volgens het boek *Henoch* is Adam nog androgyn. Enos, de zoon van Seth was, volgens H.P.B., het eerste Ras dat op de 'huidige gebruikelijke manier is geboren uit man en vrouw - want Seth is geen mens maar een ras. Voor hem was de mensheid hermafrodiet'.⁶⁸

Veel van de in de theosofie ontvouwde ideeën zien we later terug bij Alice Bailey, en vooral ook bij Rudolf Steiner, waar we ons nu bezig mee gaan houden.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

NOTEN

1. *Secret Doctrine* (voortaan aangeduid met GL) xlv.
 2. *De sleutel tot de Theosofie*, Den Haag 1985, 1.
 3. H.Murphet, *When Daylight Comes*, Madras/Londen 1988², xix-xxvi.
 4. Zelf rept Helena tegen een journalist van de Amerikaanse *Graphic* dat hij 73 was en zij 16 toen ze trouwden (J.Symonds, *The Lady with the Magic Eyes*, New York 1960, 42), maar andere bronnen spreken dat tegen. Nikifor werd in 1809 geboren en moet dus 39 of 40 jaar zijn geweest toen ze trouwden (J.Overton Fuller, *Blavatsky and her teachers*, Londen 1988, 4).
 5. *The Path*, VI, 67-8, juni 1891.
 6. A.P.Sinnett, *Incidents in the life of Madame Blavatsky*, Londen 1886.
 7. Zie ook H.P.Blavatsky, *The original programme of the Theosophical Society*, Adyar 1966² (naar gevonden aantekeningen in Adyar).
 8. *Theosofia*, jg.89, nr.5, sept.1988, achterzijde.
 9. J.Overton Fuller, *Blavatsky and her teachers*, Londen/Den Haag 1988, 41.
-
10. Deze alras als niet bevredigend ervaren overeenkomst werd in 1882 weer ontbonden.
 11. Dit gezegde is ontleend aan een familiespreuk van de Maharadja's van Benares. De spreuk fungeert ook als motto van *The Secret Doctrine*.
 12. Door de vele scheuringen in de theosofische beweging is Adyar momenteel het hoofdkantoor van de *Theosophical Society (Adyar)* met bijna 40.000 leden. De Nederlandse afdeling hiervan is de *Theosofische Vereniging* in Amsterdam, Tolstraat 154. De *Theosophical Society (Pasadena)* ontstond na de controverse tussen Annie Besant en William Q.Judge (zie elders in dit hoofdstuk). De Nederlandse afdeling hiervan is het *Theosofisch Genootschap* in Den Haag, Daal en Bergselaan 68. Verder is er nog de *United Lodge of Theosophists*, die de vele 'uitwassen' betreuren en 'back to Blavatsky' hoog in het vaandel voeren. Als zo'n uitwas beoordelen ze zeker de *Arcana School* van Alice Bailey (1880-1949) en de *Church Universal and Triumphant* van Elizabeth Clare Prophet.
 13. Er was onenigheid ontstaan tussen de naar Engeland teruggekeerde A.P.Sinnett, die de oosterse leer centraal stelde en de voorzitter Anna Kingsford, die de westerse, hermetische, traditie een warm hart toedroeg.
 14. C.J.Ryan, *H.P.Blavatsky en de Theosofische Beweging*, Den Haag 1984, 115.
 15. G. de Purucker, *Occult Glossary*, Nederlandse vertaling *Occulte Woordentolk*, Den Haag 1981, 100-101.
 16. Report on Phenomena connected with Theosophy, *Proceedings of the Society for Psychical Research*, London 1885, III, 207.
 17. Marion Meade, *Madame Blavatsky; the Woman behind the Myth*, New York 1980, 458.
 18. Zie *The Mahatma Letters to A.P.Sinnett* (1923). Nederlandse vertaling: *De Mahatma Brieven aan A.P.Sinnett*, Den Haag 1979².
 19. Koot Hoomi was één van de meesters die correspondeerde met diverse theosofen.
 20. Leerlingen
 21. V.S.Solovyoff, *A modern Priestess of Isis*, Londen 1895, 157.
 22. W.Kingsland, *The Real H.P.Blavatsky* (1928); Nederlandse vertaling: *De ware H.P.Blavatsky*, Den Haag z.j., 218.
 23. W.B.Yeats, *Autobiografieën I*, Amsterdam 1985, 155.
 24. Ibidem, 156.
 25. *The Theosophist*, Vol.XXXI, 1910, 505.
 26. Vertaald naar de zevende Engelse druk door J.D. van Ketwich Verschuur, 3 banden, Den Haag 1911. In 2010 is er een mooie nieuwe vertaling gekomen in een 2-delig uitgave.
 27. *Isis I*, 270.

28. *Isis* II, 42.
 29. In 'My Books' in *Lucifer* VIII, mei 1891. Het artikel is gedateerd op 27 april 1891. Mevrouw Blavatsky stierf op 8 mei 1891.
 30. Dit werk inspireerde bijvoorbeeld de grote dichter William Butler Yeats en vormde ook voor de schrijver G.R.S.Mead de eerste schrede op het theosofische pad.
 31. Zie voor een groot aantal zeer lovende pers-recensies het artikel 'My Books' in *Lucifer* VIII van mei 1891.
 32. *Isis* I, 24.
 33. *Isis* I, 1-2.
 34. *Isis* I, 32.
 35. *Isis* I, 91.
 36. *Isis* I, 92.
 37. *Isis* I, 122.
-
38. Zie ook *Isis* II ,274. 'Een avatar is een afdaling van de godheid vanuit de hoge op de aarde in een of andere tastbare gedaante' (*Isis* II, 260 voetnoot).
 39. *Isis* I, 291.
 40. *Isis* II, 422.
 41. *Isis* II, 169-170.
 42. *Isis* II, 111.
 43. *Isis* II, 210-211.
 44. *Isis* II, 424.
 45. *Isis* II, 280.
 46. *Isis* II, 320.
 47. *Isis* II, 117.
 48. *GL* I, 57.
 49. *GL* I, 43-47.
 50. Zie ook 'Transmigration of the life atoms' in *Five years of Theosophy*, Los Angeles 1980, 531.
 51. Zie ook 'Swabhavat' in G.de Purucker, *Occulte Woordentolk*, Den Haag 1981, 176-177.
 52. Citaat weergegeven in *GL* I, 306.
 53. *GL* I, 307.
 54. Citaat uit de *Definities van Asclepius*, weergegeven in *GL* I,308.
 55. Notities van Robert Bowen, weergegeven in *Madame Blavatsky over de studie van theosofie*, brochure van de Theosofische Vereniging in Nederland, 1990; *Sunrise* jan./feb.1986, 7-14; *Een introductie tot De Geheime Leer*, Den Haag 1989, 9-15.
 56. *GL* I, 182.
 57. Dhyan Chohans zijn geestelijke leiders of verlossers, die vanuit de 'andere kant van het bestaan' leiding geven aan de evolutie.
 58. *GL* I, 188-190.
 59. Uit de editie van 1972, Londen/Adyar, 19.
 60. Diagram in *GL* I, 183.
 61. *GL* II, 6-7.
 62. *GL* II, 11.
 63. Hier wordt het oorspronkelijke Indogermaanse ras in Noord-India meebedoeld.
 64. *GL* II, 8.
 65. *GL* II, 385.
 66. Genesis 6:4.
 67. Uit een recensie in de *Pal Mall Gazette* van 25 april 1889, opgenomen in *Theosofia* 89(5), september 1988, 25-26.
 68. *GL* II, 139-140.

RUDOLF STEINER

Rudolf Steiner werd op 27 februari 1861 geboren als zoon van een Oostenrijkse spoorwegbeambte in een dorpje bij de Hongaarse grens. Uit zijn autobiografie is op te maken dat hij een vrij onbekommerde jeugd had. Hij groeide op tussen de velden en de bossen van het platteland, waarin hij uren kon dwalen. Al voor zijn achtste levensjaar was hij zich bewust van een zeker 'helderziend' vermogen.

Ich unterschied Dinge und Wesenheiten, 'die man sieht', und solche, 'die man nicht sieht'

schrijft hij in zijn autobiografie *Mein Lebensgang*.

Op de middelbare school was hij een goede leerling, met een grote belangstelling voor geometrische vraagstukken en filosofie.

Na zijn eindexamen aan de Realschule ging de jonge Steiner naar de Technische Hogeschool in Wenen, om er wis- en natuurkunde te gaan studeren. Daar tussendoor liep hij colleges filosofie aan de universiteit. Over zijn geestelijke ontwikkeling in die tijd schreef hij later:

Ik schouwde in een geestelijke wereld, die voor mij werkelijkheid was. Ik schouwde in iedere mens zijn geestelijke individualiteit.¹

Tijdens zijn studiejaren in het hoger onderwijs werd hij door een van zijn leraren, Karl Julius Schroër, op het spoor van Goethe gezet. Eerst raakte de jonge Rudolf danig geboeid door Goethe's literaire werk, doch al snel kreeg hij ook een diepe bewondering voor diens minder bekende natuurwetenschappelijke onderzoeken.

Ondanks zijn serieuze studiezijn en zijn andersoortig waarnemen van de dingen rond hem was Rudolf geen 'wereldvreemde' jongeman in de immense hoofdstad van het toen nog belangrijke Oostenrijkse Rijk. Al snel kreeg hij er vrienden en deed volop mee aan het uitgaansleven in de grote stad. Dit alles uiteraard voor zover daar tijd voor was; om in zijn levensonderhoud te voorzien moest hij veel bijlessen geven in alle mogelijke vakken, tot aan boekhouden, Latijn en Grieks toe; vakken die hij zichzelf eigen maakte om anderen erin te kunnen onderwijzen.

In 1884 nam hij, naast zijn studie, een betrekking in een Weens gezin aan als opvoeder van een tienjarig jongetje, dat leed aan hydrocefalie² en erg achtergebleven was. Onder de invloed van Steiner groeide hij binnen twee jaar uit tot een volwaardig leerling van het gymnasium. Dit opmerkelijke pedagogische resultaat is wellicht mede te danken aan Rudolfs ervaringen met zijn jongere broer, Gustav, die doofstom ter wereld kwam.

Onderwijl studeerde Rudolf verder en publiceerde in 1886 *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung*.³ In 1890 vertrok hij naar Weimar voor een belangrijke studie-opdracht aan het Goethe-instituut. Daar voltooide hij ook zijn dissertatie over de kennistheorie van Kant, later uitgegeven als *Wahrheit und Wissenschaft*.⁴ Twee jaar later, in 1893, publiceerde hij zijn beroemde werk *Die Philosophie der Freiheit*⁵ waarin hij het overschrijden der 'kennisgrenzen' beschreef door de menselijke mogelijkheid van het aanwenden van een zodanige denke-energie dat men tot een exact waarnemen van de zuivere ideeën, vrij van zintuiglijke gebondenheid, kan komen.

In 1897 zat het werk aan Goethe erop en trok Steiner naar Berlijn, waar hij de redactie op zich had genomen van een zieltogend literair tijdschrift. Dat bracht hem in contact met een groot aantal geslaagde en, meer nog, mislukte auteurs, die zich voornamelijk in de vele Berlijnse cafés ophielden. Tot de meer geslaagde literatoren moet zeker Frank Wedekind worden gerekend, wiens fascinerende, maar voor die tijd uiterst schokkende, toneelstuk *Lola* nog steeds wordt opgevoerd. Steiner raakte er bevriend met de uit Schotland afkomstige anarchist John Henry Mackay, die getuige was bij zijn eerste huwelijk in 1899, en de joodse dichter Ludwig Jacobowski. In dezelfde tijd verzocht de door de oude Liebknecht opgerichte 'Arbeiterbildungsschule' in Berlijn hem een aantal lezingen en lessen voor haar leden te houden. Een betaalde opdracht die Steiner in die tijd zeer goed kon gebruiken.

Ingrijpende veranderingen vonden, rond de eeuwwisseling, ook plaats in zijn innerlijk leven. Vanuit het deftig-fossiele Weimar met haar stijve wetenskapsklimaat komt Steiner in het bruisende Berlijn van het fin-de-siècle. Daarbij bracht zijn werk voor het Magazin für Literatur mee dat hij in contact kwam met de meest uitzonderlijke persoonlijkheden en aldus verzeild raakte in het bohémienbestaan. Steiner stelde zich op als een vrijdenker, een wereldvernieuwer.

Oude vermolmden structuren moesten worden vervangen door nieuwe. Ook de kerk moest eraan geloven. Had het christendom iets anders gebracht dan afhankelijkheid, repressie en verdeeldheid? Nee, een nieuw 'evangelie' van de 'nieuwe mens' zou de plaats van het christendom in moeten gaan nemen, waarbij niet de hoop op een hiernamaals maar het leven hier en nu centraal zou moeten staan.

Deze opvatting doet wat vreemd aan als we de latere werken van Steiner onderzoeken. Daarin neemt het leven na de dood een grote plaats in en staat Christus absoluut centraal voor het totale wereldgebeuren. Het is dan ook in een persoonlijke crisis, een 'Prüfung der Seele' zoals hij het zelf omschreef, dat de op middelbare leeftijd gekomen Rudolf Steiner in een indringend visioen het beeld van de gekruisigde Jezus aanschouwt en als een lichtstraal valt hem het inzicht ten deel dat deze gebeurtenis aan het begin onzer jaartelling van kosmische omvang is.

Niet het christendom, zoals het verworpen is in de loop der tijden, is maatgevend; de unieke komst van de Christus op aarde: dat is het waar alles om draait. Vanaf dat moment werkt dit thema door in een groot deel van Steiners werk.

Rond 1900 hield Rudolf Steiner een reeks voordrachten (o.a. over de toen juist overleden Friedrich Nietzsche) ten huize van de Berlijnse Graaf Brockdorff. Deze lezingen werden met grote interesse gevolgd door een groep theosofen. Dat deze onder de indruk waren van Steiners inzichten blijkt uit de uitnodiging van de Theosofische Vereniging aan zijn adres het voorzitterschap van de Duitse afdeling op zich te nemen. Steiner was in zijn Weense studententijd via een vriendin, Marie Lang, al in aanraking gekomen met de theosofische ideeën, die hem niet bijster aanspraken. Zo schrijft hij in zijn autobiografie dat hij niet erg onder de indruk was van het bij de theosofen zeer populaire boek van A.P. Sinnett, *Esoteric Buddhism*, dat hij in Duitse vertaling las en dat hem afstootte door de manier waarop het bovenzinnelijke beschreven was. Na zijn 'omslag' rond de eeuwwisseling, waarbij hij in een soort 'Damaskus-erlebnis' - zoals een van zijn biografen het noemt - tot het inzicht kwam dat Christus een centrale plaats vervulde in de wereldgeschiedenis, kon hij zich ook niet verenigen met de opvatting van de theosofen dat Christus niet uniek was, maar (slechts) een van de grote wereldleraren, avatars, die op gezette tijden op aarde verschenen om de mensheid tot inzicht te brengen.

Toch nam Steiner in 1902 het voorzitterschap aan op de uitdrukkelijke voorwaarde dat hij, en de Duitse tak, er van verzekerd kon zijn in volledige vrijheid en zelfstandigheid te kunnen werken en spreken. Een overwegende rol in Steiners beslissing zal hebben gespeeld dat, ondanks de verschillen, hier een gehoor was dat openstond voor geestelijke leringen; iets dat in die tijd als zeer zeldzaam moest worden beschouwd. Tijdens een lezing voor dit gezelschap verklaarde Steiner er naar te streven 'neue Methoden der Seelenforschung auf naturwissenschaftlicher Grundlage zu finden'. Wat hij later het 'geesteswetenschappelijk onderzoek' zal noemen zal in het vervolg ten grondslag liggen aan al zijn onderzoekingen en activiteiten, omdat dit alleen de werkelijkheid, die achter alle fysieke vormen te vinden is, kan aantonen. Deze dramatische aankondiging, op 8 oktober 1902, wordt wel als het geboorte-uur van de antroposofie beschouwd. Rudolf Steiner was als wetenschapper een pad ingeslagen waarop omkeren onmogelijk was en waar de gevestigde wetenschap zich steeds meer tegen hem zou gaan keren.

Intussen had Steiner zich in twee grote voordrachtencycli gericht op de christelijke mystiek en op het ontstaan van het christendom zelf. In 1901 en 1902 verschenen deze in druk, onder de respectieve titels: *Die Mystik im Aufgange des neuzeitlichen Geisteslebens und ihr Verhältnis zur modernen Weltanschauung*⁶ en *Das Christentum als mystische Tatsache und die Mysterien des Altertums*.⁷ We zagen hiervoor dat Steiner in datzelfde jaar 1902 het voorzitterschap van de Duitse sectie van de

Theosofische Vereniging op zich had genomen. Een jaar daarna richtten hij en Marie von Sivers het blad *Luzifer* op, enige tijd later door het samengaan met het tijdschrift *Gnosis* omgedoopt tot *Lucifer-Gnosis*. In dat tijdschrift verschenen belangwekkende artikelenseries, zoals de later ook in boekvorm verschenen reeksen *Wie erlangt man Erkenntnisse der höheren Welten*⁸, waarin hij de weg tot geestelijk schouwen beschreef; een weg die voor een ieder open zou moeten staan.

In 1904 voltooide Steiner het werk *Theosophie; Einführung in übersinnliche Welterkenntnis und Menschenbestimmung*⁹ Dit boek kan gezien worden als een 'basisboek' ten aanzien van Steiners geesteswetenschappelijke opvattingen. In zijn voordrachten verwijst hij vaak naar dit standaardwerk, waarin hij tot een absolute driedeling van alle dingen komt. Zo heeft ook de mens een lichaam, een ziel en een geest. In een boeiend betoog gaat hij verder in op de verdeling van deze drie fenomenen. In hetzelfde jaar als de uitgave van *Theosophie* verschijnt in *Lucifer-Gnosis* een indrukwekkende artikelenserie van Steiners hand, die later gebundeld werd onder de titel *Aus der Akasha-Chronik*¹⁰ In deze reeks schetst Steiner het ontstaan van de aarde en van de mens aan de hand van zijn geesteswetenschappelijk onderzoek, zijn schouwen, in de akasha-kroniek. Deze kroniek is uiteraard geen fraai gebonden boek, maar een 'sfeer'. Reeds Plato schreef over een wereldziel waarin alle ervaringen liggen opgeslagen en die ieder mens, die een deeltje van die onsterfelijke ziel in zich draagt, dus kan kennen. Moderne occultisten noemen dit de akasha-kroniek. Akasha is de astrale sfeer die verbonden is aan alle levende wezens in de kosmos; het is het principe waaruit het stoffelijk lichaam wordt gevormd en tevens de opslagruimte van alle menselijke gevoelens en emoties. Een 'geesteswereld' dus, omdat het voor het blote oog, voor de fysieke zintuigen niet zichtbaar is. Vanuit het helderziende bewustzijn schouwde Steiner in een wereld waar zich voor zijn geestesoog beelden vormden die een antwoord waren op vragen die hij zich van diep-binnenuit stelde.

In 1907 hield Steiner in München een cyclus van veertien voordrachten over het thema *Die Theosophie des Rosenkreuzers*.¹¹ Veel van de inhoud van deze voordrachten vinden we later terug in zijn geruchtmakende boek *Die Geheimwissenschaft im Umriss*. Wat echter opvallend duidelijk naar voren komt is de belangrijke plaats die Steiner inruimt voor de Rozenkruistraditie als vertegenwoordigster van de westerse ontwikkelingsgang van de occulte esoterische traditie. Steiner zag de rozenkruisersleer als een voortzetting van de westerse mystieke en de gnostische traditie. Een van de bezwaren die hij tegen de theosofie koesterde was dat deze te veel leende uit het oosten en te weinig aansloot op de westerse spiritualiteit. Dat was uiteraard op het 'hoofdkantoor' bekend. De leidster van de internationale beweging, Annie Besant, schreef daarover aan de verontruste Duitse theosoof van het eerste uur, Dr. Wilhelm Hübbe-Schleiden:

*Steiners occulte scholing is zeer verschillend van de onze. Hij kent de oosterse weg niet en kan hem daarom ook niet onderwijzen. Hij leert de christelijke-rozenkruisweg, die voor veel mensen een hulp is, maar verschillend is van de onze. Hij heeft zijn eigen school en draagt daar zelf de verantwoording voor.*¹²

Ook de 'methodiek' van de rozenkruisers sprak Steiner sterk aan:

- de op vrijheid gebaseerde verhouding tussen leraar en leerling;
- de kritisch denkende instelling ten opzichte van het meegedeelde;
- de gerichtheid op het 'werken' in de wereld.

Daarbij ging het Steiner niet alleen om individuele broederschappen, loges of wat dies meer zij, maar om de spirituele erfenis. Een erfenis die terugging tot Christian Rosenkreutz, door Steiner niet als een mythisch figuur opgevat, maar als een bestaande realiteit; een incarnatie van een geëvolueerde individualiteit. Nadien waren er nog vele incarnaties van Christian om de rozenkruis-impuls door de eeuwen heen op te doen vlammen.

Het inzicht in de hogere werelden, stelt Steiner tijdens zijn voordrachten over de Rozenkruiserswijsheid, is alleen mogelijk door het (helderziende) schouwen.

*Om zelf tot dit inzicht te komen is een helderziend vermogen noodzakelijk, maar om dit alles te kunnen begrijpen is het gewone mensenverstand toereikend.*¹³

Met andere woorden; het is, zoals we hiervoor zagen, een ieder mens weliswaar gegeven via een innerlijke scholingsweg tot helderziend schouwen te komen en inzicht te verkrijgen; maar als hij daartoe nog niet de moed verzameld heeft, is hij toch in staat om de samenhang van alles te begrijpen; met zijn verstand. Steiner zegt daarover:

Wie de wijsheid van de Rozekruisers niet met het denken kan begrijpen, heeft alleen zijn logische verstand nog niet ver genoeg ontwikkeld.

Wat meer is: uiterlijke kennis van de 'geheimen der wereld' vormt een solide basis voor de tweede stap, het innerlijk verwerven van kennis; omdat de beelden die men opvangt dan beter op hun plaats vallen. Want, Steiner waarschuwt daar herhaaldelijk voor, onvoorbereid mediteren en tot schouwing komen kan tot grote verwarring leiden en is zeker niet ongevaarlijk. Een mening die door iedere gewetensvolle huidige wijsheidsleraar gedeeld wordt.

Dat verklaart ook de aversie die Steiner tegen het spiritisme had. Hij beschouwde dit als een opereren in een gebied waarvan men meestal geen wezenlijke kennis had. Ook het uitschakelen van het bewustzijn, dat in deze methode vaak gehanteerd wordt om de entiteit 'door te laten komen' druiste tegen Steiners principe in, dat het schouwen ten allen tijde diende te gebeuren met gebruik van het volle bewustzijn.

In 1908, een jaar na zijn voordrachten over de rozenkruistraditie, begint Steiner met een indrukwekkende reeks voordrachten over de vier bijbelse evangeliën en de Openbaring van Johannes. Daarin komen een aantal zaken aan de orde, die we niet terugvinden in zijn zes jaar eerder gepubliceerde boek *Das Christentum als mystische Tatsache*. In zijn bespreking van het Johannes-evangelie vertelt hij dat het 'ik' van de terechtgestelde Johannes de Doper met het 'ik' van Lazarus verbonden wordt, die niemand anders is dan de evangelist Johannes. En in zijn voordracht over het Lucas-evangelie maakt Steiner voor het eerst melding van twee Jezus-kinderen; de zogenaamde Nathanische Jezus uit de priesterlijke lijn, wiens geslachtslijst we in het Lucas-evangelie vinden en de Salomonische Jezus uit de koninklijke lijn, die we in de geslachtslijst van het Mattheus-evangelie tegenkomen. Rond het twaalfde jaar vindt er een transformatie van het ene naar het andere Jezuskind plaats, waarna het ene kind sterft.

In 1910, Steiner is dan 49 jaar, verschijnt er een lijvig boekwerk van zijn hand, *Die Geheimwissenschaft in Umriss*¹⁴, waarin zeer duidelijk sprake is van een geheel eigen visie. In deze 'bijbel der antroposofie' staat veel wat ook te lezen was in *Theosophie* en *Aus der Akasha-Chronik*, maar nu diepgaander uitgewerkt en samengebracht tot een meer consistent geheel. Steiner moet er veel over nagedacht hebben voordat hij het boek liet publiceren. Aanvankelijk was hij van plan om de inhoud als laatste hoofdstuk aan *Theosophie* toe te voegen. Het werk had toen dus zeker nog niet de omvang van bijna vierhonderd pagina's die het bij het verschijnen telde. Ook was er nog een andere kwestie die Steiner in die jaren sterk bezig gehouden had. Hij was er zich van bewust dat het prijsgeven van 'geheimen', die voor die tijd alleen in occulte groepen en genootschappen van leraar op leerling werden doorgegeven, op grote tegenstand zou stuiten. In de vele voorberichten bij de vele drukken die het boek nog tijdens zijn leven zou meemaken laat hij ook niet na op dit aspect de nadruk te leggen. Na de overweldigende kritiek die hem na het verschijnen ten deel viel heeft hij zelfs het eerste hoofdstuk herschreven. Uitputtend zijn de verzekeringen dat de schrijver van dit werk echt wel voldoende op de hoogte is van het moderne natuurwetenschappelijke onderzoek, maar dat de begrippen die hij in dit werk hanteert de uitkomsten van het natuurwetenschappelijk onderzoek te boven gaan.

Ook vandaag zijn er nog vele critici op het openbaar maken van esoterische kennis. Zo schrijft Colin Wilson in zijn boek *Rudolf Steiner, The man and his vision*¹⁵:

Steiners collega-'occultist' Gurdjieff, die destijds in Rusland zojuist aan zijn loopbaan als geestelijk leider was begonnen, zorgde er wel zeer nadrukkelijk voor dat zijn esoterische

leringen geheim zouden blijven, zodat hij gespaard bleef voor de uitingen van weerzin waaraan de antroposofische beweging nogal eens heeft blootgestaan. Steiner had hetzelfde kunnen doen. Hij had zijn ideeën aangaande de 'spirituele evolutie' via het boek kunnen verspreiden, terwijl hij zijn 'kosmologische' leringen voor de schare van getrouwen had kunnen reserveren. Kort en goed: het ziet ernaar uit dat zijn nalatigheid op dit punt tot zijn grootste vergissingen dient te worden gerekend.¹⁶

Steiner zelf schrijft over zijn motieven in het voorwoord bij de zestiende tot twintigste druk van *Die Geheimwissenschaft im Umriss*:

In 1909 voelde ik dan, dat ik... een boek tot stand zou kunnen brengen, dat ten eerste de inhoud van mijn geestesschouw tot op zekere, maar voorlopig voldoende graad in de gedachtenvorm gegoten zou geven; en dat ten tweede zou kunnen worden begrepen door ieder denkend mens, die zichzelf geen belemmeringen voor het begrijpen zou scheppen. Ik zeg dit thans, terwijl ik tevens uitspreek, dat destijds (1909) de publicatie van het boek mij een waagstuk toescheen. Want ik wist immers, dat juist diegenen de vereiste onbevangenheid niet kunnen opbrengen, die de natuurwetenschap als beroep uitoefenen, en evenmin al die talrijke personen, die in hun oordeel van hen afhankelijk zijn. Maar voor mijn ziel stond juist dit feit, dat in de tijd, waarin het bewustzijn van de mensheid zich het verst van de wereld van de Geest had verwijderd, de mededelingen uit deze wereld van de Geest in de hoogste mate dringend noodzakelijk waren.¹⁷

Ondanks zijn publicaties, die wijzen in een richting van regelmatige contemplatie, of om met zijn eigen woorden te spreken, bovenzinnelijk schouwen, leidde Steiner een verre van teruggetrokken bestaan. Naast zijn werkzaamheden als voorzitter van de Duitse tak van de Theosofische Vereniging gaf hij vele lezingen, waarvan de meeste voor de leden van de bovengenoemde vereniging. In totaal heeft Steiner in de periode van de eeuwwisseling tot aan zijn dood zo'n zesduizend voordrachten gehouden. Bij dit schier ongelooflijk grote aantal moet men dan ook nog in aanmerking nemen dat deze lezingen Steiner tot in de uithoeken van Europa voerden en dus een aanzienlijke reistijd vergden. Daarnaast hield hij zich bezig met de zogenaamde mysteriespelen die in 'eigen kring' werden opgevoerd, met de redactie van *Lucifer-Gnosis*, met het ontwikkelen van een recitatie- en declamatiekunst en nog vele andere zaken. Na de afscheiding in 1913 en de oprichting van de Antroposofische Vereniging kwamen daar nog vele, vele activiteiten bij.

Hiervoor zijn reeds een aantal geschilpunten genoemd tussen de opvattingen van Rudolf Steiner en die der theosofen. Toch was de verhouding zeker niet slecht. Zoals we hiervoor zagen middels een brief van de leidster van de Theosofische Vereniging, Annie Besant, accepteerde zij Steiners 'afwijkende ideeën' op rekening van zijn eigen verantwoordelijkheid en dat hoefde op geen enkele wijze afbreuk te doen aan een goede samenwerking. Maar toen in 1912 dominee Leadbeater, een der leidende figuren in de Theosofische Vereniging in Adyar, India, in een jongeman een wereldleider meende te herkennen, was de basis voor het conflict gelegd.

Ook Annie Besant zag in de jonge Jiddu Krishnamurti de nieuwe maitreya, de nieuwe christus op aarde. Met het doel dit onder de aandacht te brengen, richtte zij de orde 'De Ster van het Oosten' op. Uit het voorgaande is duidelijk dat Steiner, die Christus centraal stelde in de wereldgeschiedenis en uitging van de uniciteit van de komst van Christus op aarde in de persoon van Jezus van Nazareth, niet kon aanvaarden dat in Krishnamurti een nieuwe Christus was gekomen. Een lidmaatschap met de 'Ster van het Oosten' stelde hij dan ook onverenigbaar met het lidmaatschap van de Duitse tak van de Theosofische Vereniging. Dat was weer niet aanvaardbaar voor Annie Besant en de haren en dit resulteerde in de uitzetting van Steiner uit de vereniging. Zeer velen volgden hem in deze stap en om met deze volgelingen zijn werk voort te kunnen zetten werd in 1913 de Antroposofische Vereniging opgericht.

Een drukke tijd brak aan. Steiner zag al geruime tijd uit naar een eigen onderkomen voor het Anthroposofischen Gesellschaft. In München mislukte dat, maar van privézijde kwam een aanbod

voor een bouwterrein in Dornach, bij Bazel in Zwitserland. In 1913 begon de bouw. Steiner zelf, die een hekel had aan de gewoonte om voor een belangrijk bouwwerk terug te grijpen naar klassieke vormen, ontwierp het bouwwerk in wat hij noemde een plastisch-organische stijl door een model in kneedbaar materiaal te creëren en een knappe architectonische oplossing te vinden voor de snijding van de twee koepels, die hij zelf grotendeels aan de binnenzijde beschilderde. Als decoratie van het in hout opgetrokken gebouw met alleen al een zaal die plaats bood aan duizend mensen, maakte hij een meer dan levensgrote houtsculptuur, voorstellende Christus tussen Lucifer en Ahriman¹⁸. Mede door de bouw aan het Goetheanum, zoals het nieuwe onderkomen zou gaan heten, ontstond de euritmie, een door Steiner ontworpen bewegingskunst, die nog steeds in vele landen, ook in Nederland, wordt uitgevoerd.

Ondanks de uitgebroken oorlog en de activiteiten in Dornach ging Steiner onverminderd door met het houden van voordrachten en het schrijven van boeken. Maar de zeven jaar die Steiner nog te leven had na de oorlog spanden de absolute kroon. Op verzoek van een aantal Duitse en Oostenrijkse staatslieden schreef Steiner een memorandum over sociaal-politieke vraagstukken.

De oorlog had volgens Steiner duidelijk het failliet van het machtspolitieke denken aangetoond en met grote inzet mengde hij zich in de discussie over de maatschappelijke wederopbouw van Duitsland en Oostenrijk. Hij publiceerde *Die Kernpunkte der sozialen Frage*¹⁹, waarin de gedachte aan een 'Soziale Dreigliederung'. Het uitgangspunt van de gedachtegang was dat individuele creativiteit en verantwoordelijkheid de bron is van maatschappelijke productiviteit en dat daarvoor de vrije ontwikkeling van het individu, langs zelfgekozen wegen en in autonome in-stellingen van opvoeding en onderwijs, maatschappelijk gegarandeerd moet zijn. Principieel betekent dit dat de hele cultuur, in Steiners woorden het geestesleven, vrij moet zijn. Een politiek stelsel, dat geen invloed meer uitoefende op het economische leven, zou de rechtszekerheid van de burger moeten garanderen. De economie zou uit moeten groeien tot een georganiseerde samenwerking van producenten en consumenten.

Deze opvattingen haalden het niet. Maar toch hadden ze onvoorziene gevolgen. Directie en personeel van de Waldorf-Astoria sigarettenfabriek in Stuttgart zagen wel wat in Steiners opvattingen en met enthousiasme werd een school opgericht om kinderen volgens deze denkbeelden op te voeden; op 7 september 1919 werd zo de eerste 'vrije school' in gebruikgenomen. Steiner zorgde zelf voor de opleiding van de nieuwe leraren en bleef zich intensief met de vorming van de leerkrachten bemoeien.

Ook met de geneeskunde hield Rudolf Steiner zich bezig. Samen met de Nederlandse arts Ita Wegman schreef hij *Grundlegendes für eine Erweiterung der Heilkunst nach geisteswissenschaftlichen Erkenntnissen*²⁰. Tevens hield hij in de jaren daarvoor vele voordrachten over medische onderwerpen. Kernpunt daarbij was dat het geestes- of zielewezen nauw in het totale onderzoek werd mee betrokken. Hij ontwikkelde nieuwe geneesmiddelen voor een groot aantal kwalen. De euritmie werd uitgebouwd tot heil-euritmie, toen Steiner ontdekte dat ritmisch op beweging uitgevoerde klinkers en medeklinkers op delen van het menselijk organisme werkten, en zowel stoornissen in de stofwisseling als motorische remmingen konden wegnemen. Ook fouten in de houding, vooral bij kinderen, kon men op deze wijze corrigeren. De heilpedagogie werd veel toegepast op zogenaamde pathologische kinderen; Steiner ging er namelijk vanuit dat de geest altijd gezond was, maar gehinderd kon worden door een gebrekkig lichaam. En een gehandicapt lichaam betekende geenszins een mislukt leven; wel een andersoortig leven.

Niet alleen filosofische, wetenschappelijke en kunstzinnige, ook religieuze vraagstukken boeiden Steiner. Op aandrang van een groep geestelijken gaf hij een aantal lezingen en leringen, onder andere over de sacramenten, voor de geestelijke leidlieden van de in die tijd opgerichte Christengemeenschap; een beweging overigens, die los staat van de antroposofie.

Ook op het gebied van de landbouw is Steiner actief geweest. Ten behoeve van een beter resultaat en een schoner milieu (toen al) ontwikkelde hij de biologisch-dynamische methode.

Een leerkracht van de eerste 'vrije school' in Stuttgart heeft beschreven hoe sommige werkdagen van Steiner er in die tijd uitzagen. Het was niet zeldzaam dat er met de leerkrachten de hele nacht doorvergaderd werd, waarna Steiner 's morgens de diverse klassen bezocht, 's middags een kliniek

bezocht die door antroposofisch georiënteerde artsen geleid werd, daarna besprekingen voerde met zijn financiële adviseurs, en 's avonds voor een stampvolle zaal weer een voordracht hield. In de tussentijd had hij dan ook nog een artikel, waar men om verlegen zat, geschreven. Na de voordracht en het beantwoorden van de vragen was er dan meestal een lange rij mensen die hun persoonlijke problemen aan Steiner voor wilden leggen, iets waar hij ruim de tijd voor nam.²¹

Daarbij bleef persoonlijk leed hem niet bespaard. In de krachtig uitgegroeide afdelingen van de Antroposofische Vereniging kwamen talrijke conflicten voor die vaak hun oorsprong vonden in een ordinaire machtsstrijd. Bij een van zijn voordrachten werd er een aanslag op hem gepleegd en in de oudejaarsnacht van 1922 op 1923 ging zijn trots, het Goetheanum, waarschijnlijk door brandstichting, in vlammen op. Het tekent de veerkracht van deze buitengewone man dat hij met verdubbelde energie zijn arbeid voortzette. Met de bouw van een nieuw Goetheanum werd een begin gemaakt en de structuur van de Vereniging werd ingrijpend veranderd. Tevens werd er een Freie Hochschule für Geisteswissenschaft opgericht.

Steiner leidde een seminar over de apokalyps van Johannes voor een groep predikanten van de Christengemeenschap, hield een scholing voor jonge artsen en leidde cursussen voor pedagogie, tooneuritmie, wordeuritmie, spraakvorming en dramatische kunst. Daarnaast hield hij, als hij in Dornach was, dagelijks, in de ochtendpauze, voordrachten voor de arbeiders van de bouw van het nieuwe Goetheanum en 's avonds voor de leden. In 1924, in het Engelse Torquay presteerde hij om in tweeënhalve week maar liefst zeventig voordrachten te houden. In september 1924 werd hij echter ernstig ziek. De lopende zaken moest hij aan anderen overlaten, vooral aan zijn tweede vrouw, Marie von Sivers. Op 30 maart 1925 sliep hij in.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Noten

¹ *Mijn Levensweg*, p.40.

² Hersenwaterzucht; een ophoping van vloeistof in de hersenholte; populaire uitdrukking: een waterhoofd.

³ GA 2, Nederlandse vertaling: *Waarnemen en denken*, Zeist 1984.

⁴ GA 3. De oorspronkelijke titel van de dissertatie luidde: *Die Grundfrage der Erkenntnistheorie mit besonderer Rücksicht auf Fichtes Wissenschaftslehre*.

⁵ GA 4. Nederlandse titel: *Filosofie der Vrijheid*, Katwijk 1984.

⁶ GA 7, *Mystiek en het moderne denken*, Zutphen 2005.

⁷ GA 8, Nederlandse vertaling: *Het christelijk opstandingsmysterie en de voorchristelijke mysteriën*, Zeist 1985.

⁸ ? GA 10, Nederlandse vertaling: *Hoe verkrijgt men bewustzijn op hogere gebieden?*, Zeist 1985 en *Die Stufen der höheren Erkenntnis* (GA 12, Nederlandse vertaling: *De trappen van het hogere bewustzijn*, Zeist 1982).

⁹ GA 9. Nederlandse vertaling: *Theosofie. Inleiding tot de bovenzinnelijke kennis van de wereld en van de bestemming van de mens*, Zeist 1985.

¹⁰ GA 11. Nederlandse vertaling: *Uit de Akasha-kroniek. Oertoestanden van aarde en mensheid*, Zeist 1985.

¹¹ GA 99, Nederlandse vertaling: *Antroposofie en de wijsheid van de rozenkruisers*, Zeist 1986.

¹² Brief van 7 juni 1907, gepubliceerd in: Emil Bock, Rudolf Steiner. *Studien zu seinem seinen Lebensgang und Lebenswerk*, Stuttgart 1961, p.196.

¹³ *Antroposofie en de wijsheid van de rozenkruisers. Een inleiding in de antroposofische wereldbeschouwing*, Zeist 1986, wat een vertaling is van: *Die Theosophie des Rosenkreuzers*, GA 99, veertien voordrachten in München van 22 mei tot en met 6 juni 1907, p.25.

¹⁴ GA 13. Nederlandse vertaling: *De wetenschap van de geheimen der ziel*, Zeist 1989.

¹⁵ Wellingborough 1986 (Nederlandse vertaling: *De filosoof der vrijheid*, Amsterdam 1985).

¹⁶ Idem, p.133.

¹⁷ pag. 26 Nederlandse uitgave.

¹⁸ Lucifer en Ahriman zijn twee krachten van het kwaad. Zie o.a. de voordracht van Steiner: *Christus in verhouding tot Lucifer en Ahriman*, Linz 18 mei 1915, Zevenster Driebergen, 1986.

¹⁹ *Die Kernpunkte des sozialen Frage in den Lebensnotwendig-keiten der Gegenwart und der Zukunft*, GA 23. Nederlandse vertaling: *Kernpunten van het sociale vraagstuk*, Zeist 1988.

²⁰ 1925, GA 27. In het Nederlands vertaald als *Grondslagen voor een verruiming van de geneeskunde*, Zeist 1989.

²¹ H.Hahn, *Rudolf Steiner, wie ich ihn sah und erlebte*, Stuttgart 1961. Nederlandse vertaling: *Rudolf Steiner zoals ik hem gekend heb*, Kruseman, Den Haag 1983, p.75-80.

Carl Gustav Jung

Mijn leven is de geschiedenis van een zelfverwerkelijking van het onbewuste'.
Zo begint Jung zijn autobiografie Herinneringen, dromen, gedachten¹.

Alles wat in het onbewuste ligt wil verwezenlijkt worden, en ook de persoonlijkheid wil zich ontplooien vanuit haar onbewuste toestand, en zichzelf als totaliteit beleven.
Dat is het proces van individuatie.

Was Jung een wetenschapper? Zelf zegt hij: 'Mythen geven het leven nauwkeuriger weer dan de wetenschap die met doorsnee begrippen werkt.'

Zeker de eerste helft van zijn leven probeerde Jung zoveel als mogelijk 'wetenschappelijk' te zijn en als zodanig ook respect af te dwingen. Je vindt bij Jung later een zekere tweeslachtigheid: enerzijds wil hij nog geaccepteerd worden door de wetenschap en beschrijft hij de dingen ook op een wijze die voor leken niet altijd even makkelijk toegankelijk is, anderzijds durft hij zijn eigen 'subjectieve' waarnemingen in het onderzoeksveld te betrekken, ja als bouwstenen te gebruiken voor zijn hypothesen.

Jeugd

Jung werd in 1875 geboren in Kesswil aan de Bodensee, maar na een half jaar verhuisde het gezin naar de pastorie van slot Laufen bij de waterval van Schaffhausen. Rond zijn vierde jaar heeft hij een indringende droom. Hij loopt in het weiland achter het huis en ontdekt een gemetselde opening in de aarde met een trap naar beneden. De ingang van de ruimte beneden wordt afgesloten door een groen gordijn. Als hij het opzij schuift komt hij in een schemerige ruimte. Aan het eind van een rode loper door die ruimte staat een gouden troon. En daarbovenop een gevaarte van een vier vijf meter hoog en een omvang van ruim een halve meter. Eerst denkt Jung (in zijn droom) dat het een boomstam is. Maar 'het ding bestond uit huid en levend vlees; aan de bovenkant zat een soort kegelvormig hoofd, zonder gezicht en zonder haar. Alleen helemaal bovenin de schedel zat één enkel oog, dat onafgebroken naar boven staarde.' Dan hoort hij de stem van zijn moeder die zegt dat het de 'menseneter' is. Dan wordt de jonge Jung doodsbang wakker. 'Pas veel later' schrijft hij, 'ontdekte ik dat het merkwaardige gewrocht een fallus was.'

Jung vertelt dat hij graag naar school ging. Niet graag naar de kerk (waar zijn vader predikant was). Het gymnasium stond hem aanvankelijk nogal tegen. Hij leidt aan flauwvallen, maar overwint dat door zijn wil te sterken. Later schrijft hij 'hieruit heb ik geleerd wat een neurose is'.

In zijn autobiografie beschrijft hij dat hij twee persoonlijkheden in zichzelf leerde onderkennen, nr. 1 en nr. 2. met respectievelijk:

minderwaardigheidscomplex

dingen doen die gedaan moeten worden

kennis van 'buiten'

natuurwetenschap (biologisch)

schooljongen

autoriteitsgevoel

stilte - alleen zijn - religie

zoektocht naar binnen

geesteswetenschap

'wijze' man

In zijn studententijd heeft Jung weer een heel betekenisvolle droom: Jung loopt door storm en mist met een lichtje dat brandend gehouden moet worden en wordt daarbij achtervolgd

door een zwarte gedaante, zijn eigen schaduw. Die lichtdrager, vond hij, was persoonlijkheid nr. 1, die van de schaduw nr. 2, en het lichtje zou bewustzijn zijn.

Jung als psychiater

Jung heeft in zijn studententijd interesse in occulte zaken. Hij volgt séances bij een nichtje (Heleen). Hij maakt daarvan verslagen die hij verwerkt in zijn dissertatie van 1902 *Zur Psychologie und Pathologie sogenannter occulter Phänomene*². Dat was twee jaar nadat hij (in 1900) als arts begint in de psychiatrische inrichting Burghölzli in Zürich.

In die tijd werden 'geestesziekten' nog gezien als biologische verstoringen, door beschadigingen of afwijkingen in de hersenen bijvoorbeeld. Jung hield zich van het begin af met de vraag bezig: wat gaat er om in de geesteszieke? Wat is zijn voorgeschiedenis, persoonlijkheids-wegdrukking, etc. Hij schrijft daarover:

In feite ontdekken we in de geesteszieke niets nieuws en onbekends, maar we ontmoeten de ondergrond van ons eigen wezen.

Daarom moet je, vond Jung, als psychiater wel eerst jezelf goed kennen en is het noodzakelijk om een eigen leertherapie te volgen om een patiënt te kunnen begrijpen. Jung ontwikkelt een associatietest met prikkelwoorden. Hij bemerkt dat er van een verdringingsmechanisme sprake is als er een *psychische* verwonding wordt geraakt.

In 1907 publiceert Jung *Ueber die Psychologie der Dementia Praecox*, zoals schizofrenie dan nog genoemd wordt. Hij stelt dat er dan sprake is dat het normale subject gespleten is in autonome (zelfwerkzame) complexen; daarvan is paranoia de sterkste. Schizofrenie was ongeneeslijk, in tegenstelling tot histerie. Volgens Jung was bij schizofrenie sprake van een soort 'gif' dat 'het complex definitief vastlegde. Freud was het daar niet mee eens. Onverdraaglijke ervaringen, stelde hij, worden verdrongen en steken indirect in de vorm van complexen de kop op, waardoor delen van de persoonlijkheid worden afgesplitst. Jung had ook opvallende ideeën over incest (bloedschande, niet gelijk aan kindermisbruik). Slechts bij hoge uitzondering is het een persoonlijke implicatie, vaker vertegenwoordigt het een 'hoogst religieuze inhoud'. Hij verwijst dan naar oude mythen met priesterwijdingen, die gepaard gaan met het voorrecht der koningen, incest. Enerzijds is het een sterke kant van Jung, belezen als hij was, psychische verschijnselen te verbinden met mythen en sagen - later zou daar ook zijn theorie van de archetypen vandaan komen -, anderzijds lijkt hij dan voorbij te gaan aan de persoonlijke implicaties. Bij Freud zullen incestpatiënten meer 'gehoor' gevonden hebben.

Freud

Jung bezoekt Freud in Wenen voor de eerste maal op 3 maart 1906. Ze hebben een lang gesprek samen. Pikant detail: als Jung na het bezoek samen met zijn vrouw Emma op reis gaat, wordt hij hevig verliefd op een andere vrouw.

Vanaf 1906 tot 1913 is er sprake van een schriftelijke en mondelinge uitwisseling tussen Jung en Freud. In 1909 krijgen beiden een eredoctoraat in de VS. Freud had geen goede naam in de toenmalige wetenschap. Zich daarmee associëren zou Jungs carrière kunnen schaden. In *HDG*³ beschrijft hij zijn innerlijke strijd, maar uiteindelijk kiest hij toch voor openlijke steun aan de denkbeelden en persoon van Freud.

Aanvankelijk is er meer dat de twee verbindt dan wat ze scheidt. Freud vervult een soort vaderrol bij Jung, tenminste zo ligt de projectie, zeker bij Jung. Jung vertrouwt hem (in een brief) zelfs toe dat hij in zijn jeugd seksueel lastiggevallen zijn door iemand die hij bewonderde.⁴

Allengs groeien ze meer uit elkaar. Jung is teleurgesteld als Freud tijdens hun reis naar de VS in 1909 in de droomanalyse die ze dagelijks beoefenen terughoudend is met privé-feiten. Maar meer nog dan dat is het de 'seksuele theorie' van Freud die Jung beklemt.

Mijn beste Jung' zegt Freud op een keer, 'je moet me beloven nooit de seksuele theorie op te geven. Dat is het allerwezenlijkste. Zie je, we moeten er een dogma van maken, een onwrikbaar bolwerk.

'Waartegen', vraagt Jung.

'Tegen de zwarte moddervloed van het occultisme', antwoordt Freud.

Freud deed al veel langer onderzoek naar het onbewuste. Jung ontwikkelt zich steeds meer in de richting dat hij het onbewuste als het nog niet kenbare in de persoonlijkheid. Hij maakt een onderscheid tussen het collectief onbewuste (de schatkamer van de psychische erfenis van de mensheid) en het persoonlijk onbewuste. Dat laatste definieert Jung als volgt:

... alles wat ik me ooit bewust was, maar nu vergeten is... dat wat ik onbewust voel, denk, herinner, wil en doe; al het toekomstige dat in mij voorbereidt en pas later tot bewustzijn zal komen; alle min of meer opzettelijke verdringen en pijnlijke voorstellingen en indrukken.

Voor Freud is het onbewuste niets dan de duistere diepten van de psyche, vol 'infantiel materiaal' dat regelmatig aan de oppervlakte komt en gevaar voor de scheepvaart oplevert... Freud had een razend drukke praktijk. Hij verkeerde niet, als Jung, in de omstandigheid dat hij een rijke vrouw achter zich had. Een prachtige gevleugelde opmerking die Freud tegen Emma Jung als ze hem over de dromen van zijn kinderen vraagt:

Ik heb geen tijd om de dromen van mijn kinderen te analyseren, want ik moet het geld verdienen waardoor ze kunnen blijven dromen.

Freud wist als geen ander naar de mensen (patiënten) te luisteren. Zijn stokpaardje, de seksualiteit, transformeerde Freud al tijdens de vriendschap met Jung naar *Eros* en de emotionele aspecten daarvan.

Bij Jung is de *eros*, naast de *logos*, het basisprincipe dat de ik-functie uit het onbewuste naar boven haalt. *Eros* is het verbindende principe dat dynamische verhoudingen tussen psychische verschijnselen tot stand brengt. Het *Eros*-principe wordt vertegenwoordigd door de *anima*. Jung vergelijkt later⁵ *Eros* met de maan (*Luna*) en *Logos* met de zon (*Sol*). Hij schaaft de Islam onder de *Eros* en het christendom onder de *Logos*. Zoals op een alchemistische prent uit het *Rosarium philosophorum* (1550), waar man en vrouw de liefde bedrijven:

*O, Luna, door mij omgeven, o, zoete mijn, wordt mooi, sterk en machtig als ik ben.
O Sol, je denkt alles te kennen, toch behoef je mij als de haan de hennen.*

Als Jung bezig is met zijn *Wandlungen und Symbole der Libido*, weet hij dat dit hem de vriendschap met Freud gaat kosten. Er waren zeker verschillen in opvattingen over religie. Freud vond godsdienst een gevaar voor de mens, religieuze waanzin en seksuele uitspattingen lagen gevaarlijk dicht naast elkaar, terwijl religie in het leven van Jung een

belangrijke rol speelde. Ten aanzien van het libido-begrip waren er ook verschillen in opvattingen tussen de twee. Freud plaatst libido in het seksuele domein, Jung vat libido als een breder begrip op, als psychische energie. Jung gebruikt later ook vaak de begrippen 'libido' en 'energie' door elkaar heen.

Toch betekent dat nog niet de definitieve breuk met Freud. Deze is eigenlijk 'glijdend' tot stand gekomen, niet plotseling. Je zou kunnen zeggen: de verhoudingen verslechterden, wat tot een breuk leidde.

Crisis

Na de breuk met Freud breekt er voor Jung een hele moeilijke periode aan. Het woord 'instorting' wordt wel gebruikt. Niet zomaar een paar weken of maanden, nee, jaren. Vanaf 1913 tot zeker 1916/1917.

In die tijd heeft een Jung weer een van zijn bijzonder archetypische dromen. Hij droomt van een mooie Italiaanse loggia met een prachtige smaragden tafel. Dan daalt een witte duif neer die plots verandert in een meisje van een jaar of acht met goudblond haar. Het meisje gaat met Jungs kinderen spelen. Als ze terugkomt legt ze teder haar armen om Jung heen en wordt dan weer duif.

In diezelfde tijd krijgt hij veel fantasieën over dood lijkende dingen die nog leven. In een laag met sarcofagen liggen op de tomben doden. Als Jung door de dodenlaan loopt en naar de doden kijkt, komen ze tot leven.

Jung krijgt de ingeving om weer terug te gaan naar zijn kindertijd en weer te gaan spelen. Zo bouwt hij van steentjes een heel dorp.

De dromen en fantasieën zijn af en toe heel gruwelijk. Hij heeft visioenen over oorlogen en geweld, voorbodes van de Eerste Wereldoorlog die in 1914 losbarst.

Jung droomt en houdt samenspraken met Elia, die vergezeld is van een blind meisje, Salomé, en een zwarte slang. Uit de gestalte van Elia duikt vervolgens in het onbewuste van Jung een andere figuur op die hij Philemon noemt en waar hij hele gesprekken meevoert. Jung is verbaasd Philemon dingen te horen zeggen die hijzelf niet bewust had uitgedacht. Hij bereikte een interessante vorm van zelfhypnose, waarin de 'objectieve geest' ('nummer 1') in staat werd gesteld het gebied van de subjectieve geest ('nummer 2') te betreden.

Na Philemon dient zich in zijn innerlijke fantasie een vrouw aan, die hem voorhoudt dat wat hij doet 'kunst' is. Jung schrijft daarover:

Ik vond het buitengewoon interessant dat een vrouw uit mijn innerlijk zich in mijn gedachten mengde. Ik dacht dat het om de 'ziel' in primitieve zin ging en ik vroeg me af waarom de ziel eigenlijk als 'anima' omschreven werd. Waarom werd ze als iets vrouwelijks voorgesteld? Later kwam ik tot het inzicht dat het bij deze vrouwelijke figuur in mij om een typische of archetypische gestalte in het onbewuste van de man gaat en ik omschreef haar als 'anima'. De overeenkomstige figuur in het onbewuste van de vrouw noemde ik 'animus'.⁶

Het stemcontact met de anima in Jungs brengt hem eerst in verwarring, later communiceert hij ermee. Hij komt dan tot de slotsom:

Waar het bovenal op aankomt is het onderscheid tussen het bewustzijn en de inhouden van het onbewuste. Deze moet je als het ware isoleren; en dat gaat het gemakkelijkst door ze te personifiëren, om dan vanuit het bewustzijn een contact met hen tot stand te brengen. Alleen op deze manier kun je hun de macht ontnemen die ze anders op het

bewustzijn uitoefenen. Omdat de inhouden van het onbewuste een zekere graag van autonomie bezitten, levert deze techniek geen bijzondere moeilijkheden op. Het is echter iets heel anders je in het algemeen vertrouwd te maken met het feit van de autonomie van de onbewuste inhouden. En toch ligt juist hierin de mogelijkheid om met het onbewuste om te gaan.⁷

De stem die in Jung spreekt en die hij benoemt als zijn anima is die van een patiënte die een fatale invloed uitoefende op mannen. Jung vindt haar sluw en verleidelijk, maar ze geeft ook de beelden door aan het bewustzijn. Wat Jung in zijn patiënte zag, kwam uit zijn eigen onbewuste:

De projectie van gedeelten die in feite van ons zijn, verhindert ons anderen te zien zoals ze werkelijk zijn.

Daarom vond Jung het belangrijk om projecties te herkennen. Voor een man is het zwaarder om in het reine te komen met zijn *anima*, dan voor een vrouw met haar *animus*. De man heeft zich, zegt Jung, moeten richten op de uiterlijke wereld (jacht, vissen, voedsel, oorlog). De vrouw bevond zich in het beschermde kamp en zorgde voor het vuur en de voedselbereiding. Jung verbindt dus ook hier de *anima* en de *animus* met *archetypen*.

In huis bij Jung gebeuren rare onverklaarbare dingen. Dat was al eerder het geval in de jeugd van Jung met een tafel die in tweeën splijt en een mes dat zomaar doormidden breekt. Ook bij een bezoek aan Freud begint ineens een kast te knallen. Nu wordt er stormachtig gebeld, Jung ziet de klepel overgaan, en is er niemand aan de deur. Van de kinderen worden dekens weggerukt, kortom het spookt. Jung zet zich dan aan het schrijven van de *Septem Sermones ad Mortuos*⁸, en het gespook verdwijnt.

Mandala's

Jung gaat nu ook mandala's tekenen, 'cryptogrammen over de toestand van mijn "zelf"' noemt hij ze. Het zelf is de monade, die ik ben en die mijn wereld is. De mandala, schrijft Jung, beeldt deze monade uit en komt overeen met de microkosmische aard van de ziel. Alles wijst en gaat naar het midden. De weg naar het midden is de individuatie. Er is geen lineaire ontwikkeling, er is slechts een omcirkeling van het zelf.

Mandala's treden, schrijft Jung, meestal op in situaties die door verwarring en radeloosheid worden gekenmerkt. Het daardoor geconstelleerde archetype stelt een ordeningsschema voor, dat als psychologisch draadkruis, respectievelijk als in vieren gedeelde cirkel, in zeker zin over de psychische chaos wordt gelegd, waardoor elke inhoud zijn eigen plaats krijgt en waardoor het in het onbestemde vervloeiende geheel door de koesterende en beschermende cirkel bijeen wordt gehouden... Tegelijkertijd vormen ze de yantra's (magische symbolen), de instrumenten waarmee de ordening tot stand wordt gebracht.⁹

In het laatst van zijn leven schreef Jung over mandala's:

De mandala is een archetypisch beeld waarvan de aanwezigheid door tientallen eeuwen heen vastgesteld kan worden. Het betekent de totaliteit van het zelf of beeldt de totaliteit van de grondslag der ziel uit - mythisch gezegd: de verschijning van de in de mens geïncarneerde godheid...

De mandala biedt zich spontaan aan de verbeelding aan om de tegenstellingen, hun strijd en hun verzoening in ons uit te beelden...

De wetenschap bedient zich van de term 'het onbewuste', en geeft daarmee toe dat ze er niets vanaf weet. Ze kan ook niets over de substantie van de psyche weten, omdat ze immers slechts via de psyche zèlf tot kennis kan komen...¹⁰

De periode van dromen, fantasieën en gesprekken met Philemon en Anima (1912-1917) vormden de 'oerstof' voor Jungs latere levenswerk. Het was het zich onderdompelen in het onbewuste. Een moedige daad. En het proces leverde, buiten zijn eigen ontwikkeling, begrippen op als individuatie, animus/anima en het zelf.

Het begrip 'indivduatie' is ontstaan uit studie van individuele en collectieve veranderingsprocessen en door inzicht in de alchemistische symboliek, schrijft Jung in HDG¹¹. Later schrijft hij over individuatie: 'Indivduatie is niet mogelijk op de Mount Everest'. Relaties met andere mensen zijn even belangrijk als werken aan jezelf.

Brome noemt twee ontwikkelingen in die moeilijke periode. Eerstens ging Jung in die tijd zo sterk op in zijn speuren naar mythologie, symboliek en religie en zocht hij zo naar de archaische verklaring die 'zou aansluiten op het heden' dat hij voor de hand liggende verklaringen over het hoofd zag. Overigens was het Freud die Jung aanmoedigde de mythologie te bestuderen!¹²

Tweedens 'was de schok van de eerste ontdekking bij het optillen van het puntje van de sluier zo groot dat hij het haastig weer liet vallen... aspecten die hij wel oppervlakkig kende, maar niet volledig had geaccepteerd op het diepere niveau van de individuatie? De tamelijk 'normale' keurig getrouwde man die op zijn eigen manier gelovig was, bleek geleidelijk iemand te zijn die biseksuele neigingen had, overspel pleegde, de persoonlijke god van het christendom niet aanvaardde en in staat was tot een soort vadermoord. Dat was een verpletterende metamorfose.'¹³

Jung zal later schrijven dat hij in 1919 'de bestudering van het onbewuste' had voltooid. De vele jaren die nog zouden volgen zorgden voor een verdere verdieping ervan.

Barbara Hannah¹⁴ schrijft daarover:

Een andere visie op de 'bestudering van het onbewuste' is dat het een enorme winst aan zelfkennis oplevert. Jung was uiteraard niet de eerste die het belang van zelfkennis inzag. De woorden 'Ken uzelve' stonden in de oudheid geschreven op de muren van de tempel van het Delphische orakel en zijn sindsdien door wijze en verziende mensen over de gehele wereld van tijd tot tijd weer opgehaald. De duidelijkste beschrijving van de waarde van zelfkennis is misschien wel te vinden in de geschriften van Richard de St. Victor (een Schot), een van de beroemdste en geleerdste monniken van de victorijnse orde uit de twaalfde eeuw, die in zijn boek Benjamin Minor schreef:

"De eerste en meest elementaire taak van de geest die streeft naar beklimming van de toppen van kennis, is zichzelf te kennen. Het is de top van kennis te weten dat men zichzelf volledig kent. De volledige kennis van de redelijke geest is een grote, hoge berg. Hij is hoger dan de pieken van alle wereldlijke kennis, hij ziet van bovenaf neer op alle wijsheid van de wereld en op alle kennis in de wereld."

Iedereen die Jung goed gekend heeft, zal beseffen dat het juist deze zelfkennis was die hem maakte tot wie hij was. Zijn psychologie bevat geen lege theorieën; alles is

gefundeerd op de rots van de ervaring en is volledig authentiek. Daarom is het - in mijn ervaring tenminste - het enige in het leven dat nooit teleurstellend is.

In 1921 voltooit Jung een lijvig werk over psychologische typen, waarin hij de termen *extravert* en *introvert* introduceert. Brome¹⁵ schrijft daarover:

De ruim vierhonderd dicht bedrukte bladzijden ervan staan vol verwijzingen naar Anisthenes, Diogenes, Tertullianus, Origenes, Spitteler, Schiller, William James en vele tientallen andere schrijvers, variërend van Chinese filosofen, kerkvaders en middeleeuwse theologen tot Griekse mythologen en moderne psychoanalytici. De overweldigende hoeveelheid verwijzingen maakt het boek moeilijk te lezen en er wordt heel wat van de lezer gevergd voor hij het belangrijkste hoofdstuk met de 'algemene beschrijving van de typen' bereikt.

Vanaf 1920 is Jung gebiologeerd door de *I Tjing*, die mede zijn latere opvattingen over 'synchroniciteit', de mysterieuze a-causale samenhang, beïnvloeden. Hij ontmoet de Duitse vertaler van dit Chinese geschrift, Richard Wilhelm in 1922 in Zürich. Het was het begin van een vriendschap en uitwisseling tussen de twee, onder meer leidende tot *Das Geheimnis der Goldene Blüte* in 1928.

Het is ook in die tijd dat Jung begint met de bouw van een 'toren' in Bollingen aan het meer van Zürich. Hij bouwt deze grotendeels zelf en breidt hem in de loop der jaren telkens uit. Het was een verblijf zonder elektra, gas en water. Water kon Jung putten uit een bron bij de toren, voor vuur zorgde hij door hout te hakken. Het was een plek waarin hij zich vaak terugtrok, een enkele keer gasten ontving (alleen op zijn uitnodiging), en ook tijd doorbracht met zijn maîtresse, Toni Wolff (en waarschijnlijk soms ook andere). Bij het vorderen van zijn leeftijd werd Bollingen wat minder exclusief en bracht hij daar ook langere perioden met zijn familie en met vrienden door.

In 1927 heeft Jung een van zijn indrukwekkendste dromen. Hij is met vijf of zes andere Zwitsers in een somber regenachtig Liverpool. De weg loopt omhoog naar een soort plateau en Jung bemerkt dat de stad onder hen gerangschikt is als een mandala. In het midden van de mandala bevond zich een ronde vijver en in het midden daarvan een eiland in stralend zonlicht. Jung is de enige van de over het gure weer klagende Zwitsers die dat eiland ziet. Het lijkt een beetje op de droom die Jung veel later in India heeft waar alleen Jung naar een eiland (met de Graal) toe zwemt.

Buiten de herkenbare archetypen in deze droom (grauwe stad, van nat glinsterende straten, geometrisch stratenpatroon, lichtend eiland) verklaarde Jung aan Barbara Hannah dat hij na die droom nooit meer wanhopig raakte, hoe hopeloos een toestand (ook met zijn patiënten) ook leek.

Reizen in het lichaam en in de geest

Jung heeft in zijn leven een aantal indrukwekkende reizen gemaakt. Aanvankelijk was hij vooral weetgierig hoe andere volkeren leefden en omgingen met de psyche. Als hij in 1925 naar New Mexico (in de VS) gaat wil hij weten hoe andere culturen naar de westerse mens kijken. Zij kunnen, denkt Jung, de westerling 'van buitenaf' bezien. Dat ondervindt hij bij de Pueblo-indianen. Deze denken niet met het hoofd, maar met het hart, zoals ze zelf onderschrijven. Zij ervaren zich als 'zonen van de zon' en helpen door hun rituelen de zon

haar baan te laten beschrijven. Daardoor ervaren de Pueblo-indianen zich als onsterfelijk. Hun houding tot het leven omschrijft Jung als metafysisch en transcendent. Ook in 1925 reist Jung met enkele vrienden naar Oost-Afrika. Verschillende keren verkeert hij in reëel gevaar. Tijdens die reis bezoekt hij ook Egypte, niet zoals gebruikelijk vanaf de Middellandse Zee naar het zuiden, maar vanaf het zuiden, de bovenloop van de Nijl, naar het noorden. In zijn *HDG* vertelt hij overigens over Egypte niet zo bijster veel.

Jung had een grote interesse in het Hindoeïsme (hij hield lezingen over de psychologie van Kundalini-yoga) en vooral ook het Boeddhisme. Hij schreef in 1935 voor de Duitse vertaling een voorwoord op *Het Tibetaanse Dodenboek* en drie jaar later ook een voor een boek van Suzuki over het Zen-Boeddhisme.

In India wordt hij ziek. Later zou hij schrijven dat hij alle indrukken niet kon verdagen. Van een reis naar China, die hoog op Jungs verlanglijstje prijkte, is het nooit gekomen.

Een ernstiger ziekte treft Jung in 1944. Eerst breekt hij zijn voet, gevolgd door een hartinfarct. Hij zweeft enige tijd op het randje van de dood, eigenlijk erover. Hij beziet en beschrijft de aarde alsof hij op 1500 km hoogte zweeft.

De aanblik van de aarde vanuit deze hoogte was het schitterendste en meest betoverende wat ik ooit heb beleefd...

schreef hij. En hij gaat verder:

Nadat ik dit alles enige tijd aanschouwd had, keerde ik me om. Ik had om zo te zeggen met de rug naar de Indische Oceaan gestaan, met het gezicht naar het noorden.

Daarna leek het alsof ik een draai naar het zuiden maakte. Er kwam iets nieuws in mijn gezichtsveld. Op geringe afstand zag ik in de ruimte een geweldige donkere steenklomp, zoals een meteoriet - ongeveer ter grootte van mijn huis, misschien nog groter. De steen zweefde in het heelal, en ik zweefde in het heelal.

Soortgelijke stenen heb ik aan de kust van Bengalen gezien. Het zijn blokken zwartbruin graniet, waarin soms wel eens tempels worden uitgehouwen. Zo'n reusachtig donker blok was ook mijn steen. Een ingang leidde naar een klein portaal. Rechts zat op een stenen bank een donkere Indiër in lotuszit. Hij droeg een wit gewaad en verkeerde in een volkomen ontspannen houding. Zo wachtte hij me op - zwijgend. Twee treden leidden naar dit portaal; hier was links de poort naar de tempel. Ontelbare, in kleine nisjes aangebrachte holten gevuld met kokosolie en brandende kaarsepitten, omgaven deze ingang met een krans heldere vlammetjes. Dat had ik ook eens in werkelijkheid gezien. Toen ik in Kandy op Ceylon de tempel van de Heilige Tand bezocht was de poort omlijst door een paar rijen van dergelijke brandende olielampjes.

Terwijl ik de treden naar de ingang in de rots naderde gebeurde er iets merkwaardigs met me: ik had het gevoel of alles wat ik tot dan had meegemaakt van me afgenomen werd. Al mijn meningen, mijn wensen en gedachten, de hele fantasmagorie van het aardse bestaan viel van me af, of werd me ontroofd - een uiterst pijnlijk proces. Maar er bleef ook iets over, want het was alsof ik alles wat ik ooit beleefd had of gedaan had, alles wat om me heen gebeurd was, nu bij me had. Ik zou ook kunnen zeggen: het was bij mij en dat was 'ik'. Ik bestond er om zo te zeggen uit. Ik bestond uit mijn verleden en had absoluut het gevoel: dat ben 'ik' nu. 'Ik ben deze bundeling van wat volbracht en geweest is'. - Deze belevenis gaf me het gevoel van uiterste armoede, maar tegelijk van grote bevrediging. Er was niets meer dat ik verlangde of wenste, maar ik bestond als het ware objectief: ik was datgene wat ik doorleefd had.¹⁶

In datzelfde visioen ontmoet hij ook zijn arts in de archetypische gestalte van de 'basileus van Kos', die hem naar de aarde terug moet halen. Als Jung weer 'bij de mensen' is beseft hij dat de arts hem in zijn oergedaante verschijnt, wat wil zeggen dat hij gaat sterven. Dat gebeurt ook. Jungs is zijn laatste patiënt...

In het ziekenhuis heeft Jung nog meer schitterende visioenen over een sublieme Licht-werkelijkheid, en hij heeft het moeilijk om in zijn dagbewustzijn weer vele uren aan het grauwe bestaan te lijden in een wereld met een, zoals hij dat noemt, 'cellensysteem'.

Jung wijdt in *HDG* enkele pagina's aan de dood, of liever gezegd een voortbestaan na de dood. Een projectie? De parapsychologie toont een voortbestaan wel aan, maar in hoeverre putten de mediums uit het 'absolute weten'? Toch is het wel duidelijk dat Jung, ook na zijn BDE in 1944, uitgaat van een voortbestaan. Na de dood, zegt Jung, leert de mens verder; dat wat hij niet kon en wilde begrijpen in het aardse leven.

De graad van bewustheid die hier op aarde ergens al bereikt is, vormt de bovengrens van datgene wat ook de doden aan kennis kunnen bereiken'.¹⁷

Natuurlijk kun je bij voorbaat daartegen inbrengen dat mythen en dromen over een continuïteit van het leven na de dood uitsluitend compenserende fantasieën zijn die nu eenmaal in onze aard liggen - elk leven wil eeuwigheid. Daar kan ik geen ander argument tegenover stellen dan juist de mythe.

Bovendien bestaan er ook aanwijzingen dat ten minste een deel van de psyche niet onderworpen is aan de wetten van ruimte en tijd. Het wetenschappelijk bewijs daarvoor werd geleverd door de proeven van J. B. Rhine. Naast talrijke gevallen van spontane voorspellingen, niet-ruimtelijke waarnemingen en dergelijke, waarvan ik hierboven een paar voorbeelden uit mijn leven liet zien, bewijzen deze proeven dat de psyche op sommige momenten niet volgens de tijd-ruimtelijke causaliteitswetten functioneert. Daaruit volgt dat onze voorstellingen van ruimte en tijd en daarmee ook van causaliteit, onvolledig zijn. Een volledig wereldbeeld zou om het zo uit te drukken nog met een andere dimensie uitgebreid moeten worden; pas dan zou het geheel van fenomenen samenhangend verklaard kunnen worden. Daarom houden de rationalisten ook nu nog vol dat er geen parapsychologische ervaringen bestaan, want daarmee staat en valt hun wereldbeeld. Als zulke fenomenen wel voorkomen, is het rationalistisch wereldbeeld ongeldig, want onvolledig. Dan wordt de mogelijkheid van een achter de verschijningen liggende werkelijkheid, die een andere waarde heeft, een onafwijsbaar probleem. Dan moeten we het feit onder ogen zien dat onze wereld met tijd, ruimte en causaliteit betrekking heeft op een daarachter - of daaronder - gelegen andere ordening der dingen, waarin noch het 'hier en daar', noch 'vroeger en later' essentieel zijn. Volgens mij valt het niet te bestrijden dat tenminste een deel van ons psychisch bestaan gekarakteriseerd is door een relativiteit van ruimte en tijd. Naarmate de afstand tot het bewustzijn groter wordt, lijkt deze relativiteit van de psyche over te gaan tot een absolute ruimte- en tijdloosheid.¹⁸

Synchroniciteit

Jung gaf tijdens de *Eranos Tagung* van 1951, de laatste keer dat hij daar sprak, een korte voordracht over synchroniciteit. Onmiddellijk daarna besloot hij de tekst te bewerken en uit te breiden tot zijn definitieve vorm, die samen met een artikel van de fysicus Wolfgang Pauli

gepubliceerd werd onder de titel *Naturerklärung und Psyche*. Hoewel op een heel andere manier dan *Antwort auf Hiob*, begaf het zich op nieuw terrein en wekte het heel wat opschudding, ditmaal in wetenschappelijke kring. Het denken van de mensen lijkt zo doortrokken te zijn van het concept van oorzaak en gevolg, dat het voor hen opmerkelijk moeilijk is dingen synchronistisch te bezien.

Marie-Louise von Franz geeft in haar boek *Zahl und Zeit* een uitstekende beschrijving van synchroniciteit en vatte een en ander voor Barbara Hannah als volgt samen:

Sinds hij in het begin van de jaren twintig met de I Tjing had geëxperimenteerd, was Jung bekend met de verschijnselen die hij later 'synchronistische gebeurtenissen' noemde. Hij meende lange tijd dat het kortzichtige en alleen statistisch waardevolle beginsel van causaliteit in de natuurwetenschappen een aanvullend, verklarend beginsel nodig had. Hij wachtte echter vele jaren voordat hij iets fundamenteels hierover publiceerde, omdat hij het idee wilde overbrengen op wetenschapsmensen, wat gezien hun rationele benadering van de dingen bijzonder moeilijk zou zijn. Hij verwelkomde dan ook de kans om zijn artikel over synchroniciteit te combineren met Wolfgang Pauli's werk over Kepler, omdat hij hoopte dat wetenschapsmensen zijn idee daardoor serieuzer zouden nemen.

*Jung definieerde een synchronistische gebeurtenis als het samenvallen van een innerlijk beeld, of een ingeving die in het denken opkomt, met een min of meer gelijktijdige uiterlijke gebeurtenis die dezelfde betekenis heeft. Ter illustratie noemt hij een van zijn patiënten, die, in een belangrijke fase van haar analyse, hem vertelde dat ze gedroomd had van een gouden scarabee, het symbool van diepgaande vernieuwing van het bewustzijn. Op dat moment tikte een gouden tor (*Cetonia aurata*), die behoort tot de familie van de Scarabaeïden tegen het raam. Jung ving de tor toen die de kamer binnenvloog. Deze kever, die de dichtste benadering van de scarabee in ons deel van de wereld is, scheen juist op dat moment de drang te voelen, in strijd met zijn normale gewoonten, een verduisterde kamer binnen te vliegen.¹⁹*

Het Zelf

In *HDG* beschrijft Jung een prachtige anekdote. Een dame was hevig verliefd op hem en wilde met hem trouwen. Eerst probeerde Jung haar in te laten zien dat dit onmogelijk was. Maar toen, met de wijsheid der jaren, besloot hij haar in haar waan te laten, vertrouwend op de leerrijke afloop. De dame ging zelfs zover dat ze uitnodigingen voor de bruiloft verstuurde. Maar de dag voor het 'huwelijk' schreef ze Jung dat God haar die nacht had geopenbaard dat het huwelijk nooit 'vervuld' zou worden.

Jung beschrijft dit om duidelijk te maken hoe de tegenoverdrachts-reactie kan werken. De overdracht op elkaar in een gesprek is groot, en zeker in een therapeutisch gesprek. Overigens bespeurt Jung bij vrouwen vaak een heimelijk streven zich onmisbaar te maken, in wezen een heimelijke poging tot het verkrijgen van macht. Macht was voor Jung de duistere schaduw, de bron van allerlei soorten kwaad, vooral in menselijke relaties.

Toen Jung in 1951 zijn boek *Aion* publiceerde, vonden zijn religieus georiënteerde leerlingen dat zijn dubbelzinnige houding ten opzichte van God zo mogelijk nog gecompliceerder, zo niet onduidelijker was geworden.

Met dit onderzoek probeer ik met behulp van christelijke gnostische en alchemistische symbolen licht te werpen op de verandering van de psychische situatie binnen de 'christelijke aeon.'

schreef Jung. Christus was op een van tevoren vaststaand moment verschenen, toen het lentepunt in de zodiak het vak van de Vissen had bereikt, en hij scheen Christus te identificeren met het archetype van het zelf.

Het zelf was voor Jung het meest centrale archetype. Het omvatte zowel de bewuste als de onbewuste psyche, en was het onzichtbare onbewuste centrum van de persoonlijkheid _ een psychische totaliteit. Freuds bewuste *Ich* kon onmogelijk verward worden met Jungs *zelf*. Het gewoonlijk verborgen en onbewuste zelf kon zich manifesteren in dromen, fantasieën en projecties. Maar het belangrijkste was wel dat iedere poging om iets van het zelf te leren kennen altijd moest verlopen via het individuatieproces.

Alchemie

Jung wekt in *HDG* de suggestie dat *Das Geheimnis der Goldene Blüte* dat hij in 1928 opgestuurd kreeg van Richard Wilhelm de weg opende naar zijn interesse voor de alchemie. Jung krijgt echter pas wezenlijke interesse (eerder had hij na inzage in alchemistische traktaten die hij besteld had over onzin gesproken) in de alchemie in 1934. Maar dan is hij er ook door gegrepen. Mede overigens door Marie-Louise von Franz, die hem krachtig hielp met uittreksels, Latijnse vertalingen e.d. Jung was opgetogen over het feit dat de analytische psychologie volgens hem zo merkwaardig overeenstemt met de alchemie. De alchemist zocht het 'geheim van God' in de onbekende stof en kwam daardoor terecht op wegen (en methoden) die op de tegenwoordige psychologie van het onbewuste lijken. Ook deze ziet zich tegenover een onbekend objectief fenomeen - het onbewuste - geplaatst.

Jung schreef een uitgebreid boek over *Psychologie en Alchemie*. Maar algemeen wordt zijn *Mysterium Coniunctionis* als zijn *magnum opus* op dit terrein gezien. Aan dit werk heeft Marie-Louise von Franz meegewerkt, ja zelfs een groot deel geschreven. Zoals de titel al weergeeft, handelt het in dit werk vooral over de *coniunctio*, de samensmelting. De twee tegenstellingen die zich verenigen, één worden, vaak weergegeven in de term *Unus Mundus*. Jung zet uiteen dat de wereld van de alchemisten een andere was dan die van de 20e-eeuwse mens:

Voor ons is de weergave van het concept van het zelf in een concrete, zichtbare vorm hoogstens een rite d'entrée, een propedeutische handeling als het ware, niet meer dan het vooruitlopen op de verwezenlijking ervan. De aanwezigheid van een gevoel van innerlijke veiligheid betekent zeker niet, dat het voortgebrachte stabiel genoeg zal zijn om de storende of vijandige invloeden van de omgeving te weerstaan. De ingewijde moest keer op keer ervaren dat ongunstige omstandigheden, of een chemische blunder, of - naar het hem toescheen - een duivels ongeluk, de voltooiing van zijn werk tegenhielden, zodat hij van voren af aan moest beginnen. Ieder die zijn gevoel van innerlijke zekerheid onderwerpt aan analoge psychische proeven, zal vergelijkbare ervaringen opdoen. Meer dan eens zal alles wat hij heeft opgebouwd bezwijken onder de harde slagen van de realiteit, maar dit moet hem er niet van weerhouden telkens opnieuw te onderzoeken waar zijn houding nog tekortschiet, wat de blinde vlekken zijn in zijn psychische blikveld. Zoals er nooit een lapis

philosophorum is geproduceerd, met zijn wonderbaarlijke vermogens, zo zal psychische heelheid nooit empirisch bereikt kunnen worden, omdat het bewustzijn te beperkt en te eenzijdig is om de gehele inhoud van de psyche te kunnen bevatten. We zullen steeds van voren af aan moeten beginnen. Sinds de oudheid wist de ingewijde dat hij zich bezighield met de res simplex, en ook de moderne mens zal door ervaring ontdekken dat het werk alleen goed gedaan kan worden met de grootst mogelijke eenvoud. Maar de eenvoudige dingen zijn altijd het moeilijkst.²⁰

Hij gaf aan dat de alchemisten, ondanks hun projectie, ten opzichte van ons in het voordeel waren, doordat ze zich voortdurend bezighielden met de materie in hun retorten, terwijl wij in de psychologie een neiging hebben tot 'bleke abstracties'. De alchemist daarentegen meende dat zijn werk 'een magisch doeltreffende handeling was, die, zoals de substantie zelf, magische eigenschappen verleende'. Het is in moderne dromen vaak duidelijk dat het collectief onbewuste zelf streeft naar een beter evenwicht tussen geest en materie, dat gedurende de hele Middeleeuwen, toen het christendom geleidelijk spiritueler werd, werd gehandhaafd door de onderstroom van het hartstochtelijke werk van de alchemisten met hun retorten. Zelfs paus Plus XII, onder de indruk van de dromen en visioenen van veel eenvoudige mensen, wist 'een nieuwe bloesem op het christelijke oppervlak voort te brengen', en een symbool van de materie - het lichaam van moeder Maria - tot het niveau van de Godheid te verheffen. Jung liet nooit na erop te wijzen hoe wezenlijk belangrijk dit nieuwe dogma was, en in *Mysterium Coniunctionis* ging hij hier diep op in. Hij zei dat de alchemisten meer dan duizend jaar het voorbereidende werk voor de tenhemelopneming hadden verricht, die

in werkelijkheid een bruiloft (is), de christelijke versie van de hieros gamos, waarvan de oorspronkelijk incestueuze aard in de alchemie een belangrijke rol speelde. De traditionele incest was altijd een aanwijzing dat de hoogste eenwording van tegengestelden een combinatie van dingen tot uiting bracht, die verwant maar van verschillende aard zijn (...) De alchemie werpt een helder licht op de achtergrond van het dogma, want het nieuwe geloofsartikel bracht symbolisch tot uiting wat de ingewijden hadden herkend als het geheim van hun coniunctio.²¹

Jung vergelijkt het proces van actieve imaginatie met de alchemistische werkwijze:

Neem het onbewuste in een van zijn handzaamste vormen, bijvoorbeeld een spontane fantasie, een droom, een irrationele stemming, een affect of iets dergelijks, en ga ermee aan het werk. Geef het uw bijzondere aandacht, concentreer u erop en observeer objectief de veranderingen die erin optreden. Bespaar u hierin geen enkele moeite, maar observeer de opeenvolgende transformaties van de spontane fantasie aandachtig en nauwgezet. Zorg vooral dat er geen dingen van buitenaf in terechtkomen die er niet in thuis horen, want het fantasiebeeld heeft alles wat het nodig heeft al in zich. Op deze manier weet u zeker dat u het onbewuste niet verstoort door een bewuste gril en dat u het de vrije teugel geeft. Kort gezegd lijkt de alchemistische werkwijze het equivalent te zijn van het psychologische proces van actieve imaginatie.²²

Jung illustreerde hoe de tegengestelden zich kunnen verenigen:

In de natuur is de oplossing van tegengestelden altijd een energetisch proces: ze handelt symbolisch in de waarachtige zin van het woord,' door iets te doen dat beide

*kanten tot uiting brengt, zoals een waterval zichtbaar middelaar is tussen boven en onder. De waterval zelf is de onvergelijkelijke derde. In een open, onopgelost conflict treden dromen en fantasieën op, die net als de waterval de spanning en aard van de tegengestelden laten uitkomen en zo een synthese voorbereiden.*²³

Jung verklaarde vervolgens hoe fantasieën zich kunnen ontwikkelen en bewust en onbewust met elkaar verenigen, zoals de waterval boven en onder verenigt. Maar, benadrukte hij, dit proces blijft vruchteloos als de patiënt niet leert 'aan het spel deel te nemen, en in plaats van slechts in het theater te zitten, werkelijk met zijn alter ego in het reine te komen', om de actualiteit ervan te bevestigen - en dit te doen wat het hem ook moge kosten.

Alleen op deze pijnlijke manier is het mogelijk inzicht te krijgen in de complexe aard van de eigen persoonlijkheid.

In het nawoord van het boek *Mysterium Coniunctionis* schrijft Jung:

Alchemie, met haar schat aan symbolen, geeft ons inzicht in een poging van het menselijk denken, die, vergeleken met een religieuze rite, een opus divinum zou zijn. Het verschil is dat het alchemistische opus geen collectieve activiteit was waarvan de vorm en de inhoud strikt omschreven waren, maar eerder, ondanks de overeenkomst van hun grondbeginselen, een individuele onderneming waaraan de ingewijde zijn hele ziel gaf, met het transcendentale doel een eenheid te bewerkstelligen. Het was een poging tot verzoening van ogenschijnlijk onverenigbare tegengestelden, die men, kenmerkend, niet slechts zag als de zuiver natuurlijke vijandschap van de fysische elementen, maar ook als een moreel conflict. Omdat het object van deze poging zowel uiterlijk als innerlijk werd opgevat, zowel fysisch als psychisch, strekte het werk zich als het ware uit over de gehele natuur en vond het doel zich in een symbool, dat een empirisch maar tegelijk ook transcendent aspect had.

Volgens Jung had de alchemie zich een weg had gebaand door een eindeloos doolhof, en dat in de negentiende eeuw de psychologie van het onbewuste het spoor, dat met het einde van de alchemie onzichtbaar was geworden, had teruggevonden. Zoals de alchemie zocht in de duisternis van goedkope stoffen die naar buiten op straat gegooid werden, zo zoekt de psychologie in de afgewezen duisternis van de menselijke ziel, die intussen toegankelijk geworden is voor klinische observatie.

We zagen dat Jung in zijn persoonlijk leven diverse crisissen doorstond, zowel op psychisch als op fysiek gebied. Zijn werklust heeft er niet onder geleden. Tot aan zijn dood is hij actief geweest en bleef hij publiceren. Ook na de dood van zijn vrouw Emma in 1955. Enkele jaren eerder was Toni Wolff gestorven. Maar vooral de dood van Emma greep diep in in het leven van Jung. Ruth Bailey, de dame van zijn Afrika-reis, trekt bij hem in en verzorgt hem. Na de stormen die zijn *Antwoord op Job*, en in mindere mate ook *Mysterium Coniunctionis* opriep waren de laatste zes jaar van Jungs leven betrekkelijk rustig. Hij ontsliep in 1961 op vijfentachtigjarige leeftijd.

De psychologie van Jung

Barbara Hannah stelt dat 'psyche' een veel ruimere betekenis heeft dan 'ziel'; psyche duidt op alles binnenin ons, in tegenstelling tot de wereld buiten ons. In ons zijn veel dingen die

het ego niet kent, dat is het onbewuste. Jung spreekt daarom ook over de 'objectieve aard van de psyche'. Bij Jung vormt de ziel (zeker in zijn vroegere periode) als (zoals Timmer²⁴ het uitdrukt:) het helder omschreven functioneel deel van de psyche (persoonlijkheid/karakter). Reeds Aristoteles, maar ook Paulus kennen een driedeling van de ziel: de dierlijke (primitieve), de menselijke (cognitieve) en de goddelijke (inspiratieve) ziel. In de moderne esoterie wordt de ziel vaak aangeduid met innerlijke 'engel'.

Er zijn geen twee Jungiaanse theoretici die het met elkaar eens zijn over de juiste uitleg van Jungs model van de psyche.

De psyche is werkzaam via de vier functies denken, voelen, waarneming en intuïtie.

Denken is de functie die de wereld probeert te begrijpen, en zich eraan wil aanpassen, door middel van gedachten of kennis, dat wil zeggen logische gevolgtrekkingen. De functie van het voelen daarentegen vormt zich een beeld van de wereld door middel van een evaluatie op basis van prettige of onaangename gevoelens, aanvaarding of afwijzing.²⁵

Het deel van de psyche waarvan het bewuste 'ik' het centrum is, bevindt zich volgens Jung tussen de innerlijke psychische wereld en de uitwendige tijdruimtelijke wereld... Het woord *persona* betekende in het Latijn 'masker', en wordt in de analytische psychologie gebruikt om de naar buiten toe getoonde persoonlijkheid te beschrijven, die afhankelijk is van iemands nationaliteit, levensovertuiging, sociale klasse, beroep en dergelijke. Jung schrijft:

De persona [...] is een compromis tussen het individu en de maatschappij over hoe een mens zou moeten zijn...

Sommige mensen stoppen zoveel psychische energie in hun persona, dat ze gaan geloven dat dit aan de buitenwereld getoonde beeld hun zelf is, en daardoor het contact verliezen met hun eigenlijke zelf. Terwijl de persona zich opzettelijk naar buiten laat zien, is de schaduw juist het totaal van de eigenschappen die we niet alleen voor de wereld willen verbergen, maar vooral ook voor onszelf. De schaduw kan grote invloed uitoefenen en zichzelf op andere mensen projecteren, terwijl het 'zelf' de verantwoordelijkheid voor dit gedrag afwijst. Hierdoor kan een 'Jekyll en Hyde'-effect ontstaan, wanneer de schaduw zich aan het gezag van de bewuste persoonlijkheid onttrekt en dingen doet die het 'zelf' slecht zou vinden en zou afkeuren.

De persona en de schaduw behoren tot betrekkelijk oppervlakkige niveaus van de individuele psyche, maar de archetypen van de ziel (de anima of de animus), de archetypen van de geest (de oude wijze man en de magna mater) en het meest centrale archetype (het zelf) behoren tot het deel van het model dat het collectieve onbewuste wordt genoemd.²⁶

Animus en anima

Het archetype van de ziel neemt, volgens Jung, bij een man de vorm aan van een vrouwelijke gedaante (de anima), en bij een vrouw is het een mannelijke tegenhanger (de animus). Doordat ze elkaar wederzijds aanvullen, is in de man een psychische neerslag van de vrouw aanwezig, en andersom. Ze hebben allebei in hun onbewuste 'een voorstelling van de andere sekse'.

'Iedere man draagt van het begin af aan het beeld van de vrouw in zich', schreef Jung, 'niet het beeld van deze bepaalde vrouw, maar van een bepaalde vrouw. Dit beeld is in feite een onbewuste erfmassa, stammend uit de oertijden en opgesloten in het levende

systeem. Het is een "typus" ("archetype") van alle ervaringen die onze voorouders hebben opgedaan van het vrouwelijk wezen.¹²⁷

Onder invloed van de anima kan een man een volledig vertekend beeld krijgen van de vrouwen die hij ontmoet en dat verklaart, volgens Jung, hoe een man zo 'dwaas' kan zijn om verliefd te worden op een voor hem totaal ongeschikte vrouw. Op een bepaald niveau is de anima dus een personificatie van mannelijke erotische verlangens, een beeld dat wordt geprojecteerd op een echte vrouw die er misschien helemaal niet aan beantwoordt, maar behalve erotische verleidelijkheid bezit de anima ook een soort eeuwenoude wijsheid. In de therapeutische praktijk kan een schizoïde intellectueel, die vervreemd is van zijn emoties en instincten, tot op zekere hoogte worden genezen door een erotisch aantrekkelijke vrouw. Brome beschrijft dat dit gebeurt in *Steppenwolf* van Herman Hesse, die overigens bij Jung in analyse is geweest. In het boek ontmoet de vervreemde hoofdpersoon een vrij gewone jonge vrouw, die medelijden met hem heeft, hem verleidt en een psychologisch proces op gang brengt, waardoor zijn ware zelf wordt verwezenlijkt.²⁸ Jung was minder volledig in zijn beschrijving van de animus, het archetype van de ziel in de vrouw, dat niet uit één compenserende figuur bestond. De animus nam de vorm aan van een groot aantal mannelijke figuren, van de verliefdheid van de oudere vrouw op een jonge man die de plaats inneemt van haar zoon, tot de overgave van een jong meisje aan een oudere man in een vaderrol. Net als de anima kan de animus een beeld op de partner projecteren dat sterk van de werkelijkheid afwijkt. Bij de animus hoort vaak een star patroon van ideeën en meningen, die het erg moeilijk kunnen maken voor een man en een vrouw om in een gesprek tot elkaar te komen.²⁹

Jung schreef daarover:

Terwijl de man een duidelijk beeld voor ogen zweeft van een Circe of Calypso, is de animus eerder te vergelijken met een horde Vliegende Hollanders of onbekende zwervers van overzee, die ongrijpbaar, veranderlijk en voortdurend in beweging zijn.

Deze animus-figuren komen vooral in dromen voor, maar kunnen ook de concrete vorm aannemen van bekende musici, sporthelden of andere beroemdheden.

Het persoonlijke onbewuste zag Jung als de opslagplaats van alle belevenissen en ervaringen waarvan iemand zich niet of niet meer bewust is, dus niet alleen van verdrongen elementen. Wel bevat het persoonlijke onbewuste allerlei soorten complexen, van kleine conflicten tot volledig afgesplitste persoonlijkheden. In tegenstelling tot Freuds opvatting van het onbewuste, is het collectieve onbewuste bij Jung autonoom, een aanvulling op het bewustzijn, en de zetel van universele oerbeelden, de archetypen, de bron van de archetypen is. Zoals we hebben gezien, is het 'zelf' het meest fundamentele archetype en de kern van het hele model.

Psychologische typen

In 1921 voltooit Jung een lijvig werk over psychologische typen. Hij beschrijft daarin twee hoofdtypen: het extraverte en het introverte type. Deze verdeelt hij dan weer in ieder vier subcategorieën:

- * het extraverte denkttype,
- * het extraverte gevoelstype,

- * het extraverte gewaarwordingstype en
- * het extraverte intuïtieve type

en uiteraard

- * het introverte denkttype,
- * het introverte gevoelstype,
- * het introverte gewaarwordingstype en
- * het introverte intuïtieve type.

In grote lijnen komt het er op neer dat introverte typen hun motivatie en inspiratie ontleen aan innerlijke bronnen en ook aan subjectieve factoren en extraverte typen dat doen aan de buitenwereld en uiterlijke factoren. De twee typen sluiten elkaar niet uit en er kunnen ook verschuivingen tijdens het leven plaatsvinden. Toch domineert bijna altijd één type. Jung zei: 'elk individu is een uitzondering op de regel'.

Jung zag zichzelf overigens als een 'intuïtief type, met krachtige primitieve waarnemingen en niet erg sterke gevoelens, door het denken overheerst. Zijn biograaf Vincent Brome ziet dat overigens anders.³⁰

Reflectie

In zijn laatste hoofdstuk van zijn biografie over Jung gaat Vincent Brome dieper in op een aantal bezwaren die ingebracht kunnen worden tegen de opvattingen van Jung, vooral van wetenschappelijke zijde. Daarbij valt op dat, hoewel Jung erg wetenschappelijk probeerde te blijven, er een aantal zaken zijn die buiten dat kader vallen; tenminste als je het over wetenschap in engere zin hebt: dat wat wetenschappers daaronder verstaan. Het is inderdaad niet te bewijzen (via hersen- of gen-onderzoek) dat de mens geboren wordt met archetypen uit een ver verleden. Wij weten echter dat iets wat niet meetbaar is niet minder reëel hoeft te zijn. Water heeft geheugen en vele andere eigenschappen die in het laboratorium niet aangetoond kunnen worden. Het menselijk lichaam heeft een pijngeheugen. Dat is met geen instrument te meten.

Een vooraanstaand criticus vatte het werk van Jung als volgt samen:

Het zou absurd zijn om te denken dat een psychologisch systeem in een paar alinea's kan worden samengevat zonder het enig geweld aan te doen, maar het is evenmin mogelijk met een paar citaten duidelijk te maken in wat voor enorme brij van breedsprakigheid Jung zijn ideeën wegstopt. Wetenschappelijk gezien is Jung op zijn best een verwarde schrijver die niet in staat is het beestje bij zijn naam te noemen en dat te blijven doen.³¹

Jung was zich die kritiek uiteraard bewust. Het is opvallend dat hij zich in het laatste deel van zijn leven minder van aan lijkt te trekken. Jung was buiten een denker ook een dromer. Zo schrijft hij zelf ergens:

In de loop van een lange dag laat ik veel onrijpe kersen vallen, en het is bijzonder vervelend wanneer mensen die oprapen en koesteren.

Jung en de religie

Op de vraag, die eens de Gnostici opgeworpen hebben: Waar komt het kwaad vandaan? heeft de christelijke wereld geen antwoord gevonden... Thans echter

moeten we rekenschap afleggen en antwoord geven; en daar staan we dan, met lege handen, verwonderd en radeloos - en we kunnen niet eens inzien dat ons geen mythe te hulp komt, waar we toch zo dringend behoefte aan hebben...³²

*Het licht wordt gevolgd door de schaduw; de andere zijde van de schepper. Deze ontwikkeling bereikt haar hoogtepunt in de twintigste eeuw. In onze tijd wordt de christelijke wereld werkelijk geconfronteerd met het principe van het kwaad: openlijke onrechtvaardigheid, tirannie, leugens, slavernij en gewetensdwang. Daarmee werd onweerlegbaar aangetoond in welke mate het christendom van de twintigste eeuw is uitgehold. Tegenover dit alles kan het kwaad niet langer onschuldig voorgesteld worden met de eufemie van de *privatio boni*. Het kwaad is een beslissende werkelijkheid geworden...³³*

In de familie van Jungs moeder waren zes dominees, twee van de broers van zijn vader waren dominee en ook zijn vader zelf was dominee. Jung wordt niet vrolijk van het getheologiseer. Met zijn vader heeft hij nooit goed over religie kunnen praten. De vragen die de jonge Jung stelde moeten zijn vader voor problemen hebben gesteld. 'Je moet niet denken, maar geloven' zei hij dan tegen zijn zoon.

"De 'Heer Jezus' deed op de een of andere manier denken aan een soort god des doods", schrijft Jung later. Hij vond het wat griezelig, dat bloederige verhaal aan het kruis.

Zijn liefde en goedheid die me steeds werden aanprezen vond ik heimelijk twijfelachtig, vooral ook omdat hoofdzakelijk mensen met zwartgeklede jassen en glimmend gepoetste schoenen over de 'lieve Heer Jezus' spraken... Later, tot aan mijn belijdenis toe, heb ik me de grootst mogelijke moeite gegeven me te dwingen tot de vereiste positieve houding tegenover Christus. Maar ik ben er nooit in geslaagd mijn heimelijk wantrouwen te overwinnen.

Als Carl twaalf jaar is en op de Münsterplatz in Bazel loopt, gebeurt er iets. Zelf beschrijft hij het als volgt:

De hemel was schitterend blauw, de zon scheen stralend. Het dak van de Dom glinsterde in het licht, en de zon weerspiegelde in de nieuwe kleurig geglazuurde tegels. Ik was overweldigd door alle schoonheid die ik zag, en ik dacht: 'De wereld is mooi en de kerk is mooi, en God heeft dit alles geschapen, en zit daarboven, ver weg in de blauwe hemel, op een gouden troon en -' Hier kwam een hiaat en ik kreeg het gevoel te stikken. Ik stond als verlamd, en wist alleen nog maar: Nu niet verder denken! Er komt nu iets verschrikkelijks, dat ik niet denken wil, waar ik helemaal niet aan mag komen. Waarom niet? Omdat ik de grootste zonde zou begaan. Wat is de grootste zonde? Moord? Nee, dat kan het niet zijn. De grootste zonde is die tegen de Heilige Geest; die wordt niet vergeven. Wie deze begaat is voor eeuwig in de hel verdoemd. Dat zou toch te erg zijn voor mijn ouders, wanneer hun enige zoon, waar ze zo erg aan gehecht zijn, ten prooi zou vallen aan de eeuwige verdoemenis. Dat kan ik mijn ouders niet aandoen. Ik mag hierover beslist niet verder denken!

Dat was nu gemakkelijker gezegd dan gedaan. Tijdens de lange wandeling naar huis probeerde ik aan alle mogelijke andere dingen te denken. Maar ik merkte dat mijn gedachten steeds weer naar de lieve God, die op zijn troon zat, en naar de mooie Dom, waar ik zo veel van hield, teruggingen - om dan, alsof ze door een elektrische schok werden getroffen, weer daarvandaan te vluchten. Ik herhaalde steeds bij mezelf: 'Niet daaraan denken, vooral niet daaraan denken!'...

Die nacht sliep ik slecht, steeds weer probeerde de verboden, onbekende gedachte naar boven te komen, en ik worstelde vertwijfeld om haar weer te verdringen. De volgende twee dagen waren een kwelling, en mijn moeder was ervan overtuigd dat ik ziek was. Ik weerstond de verleiding alles op te biechten, daarbij geholpen door de gedachte, dat ik door toe te geven mijn ouders veel verdriet zou bezorgen.

De derde nacht echter werd de kwelling zo groot, dat ik niet meer wist wat ik doen moest. Ik was uit een onrustige slaap ontwaakt, en betrapte me er nog net op dat ik weer aan de Dom en aan de lieve God dacht.³⁴

Hoe Jung het beeld probeert weg te drukken, het komt telkens weer op. 'Maar dat kan ik niet denken' denkt hij. God is goed. Maar als God goed is en volmaakt, schept hij een eerste mensenpaar toch zondigen. Het moet dus wel dat het de bedoeling van God was dat ze zouden zondigen. Later schrijft Jung dat de duivel niet in zijn gedachten opkwam; trouwens tegenover God was deze toch machteloos. God zou de dwang van mijn gedachten makkelijk weg kunnen nemen; hij doet het niet, dus het is de bedoeling dat ik zo denk. Later zou Jung daarover in zijn terugblik schrijven:

Ik verzamelde al mijn moed alsof ik in het hellevuur moest springen, en liet de gedachte komen: voor me zag ik de mooie Dom, daarboven was de blauwe hemel, God zit op de gouden troon, hoog boven de wereld, en van onder de troon valt een reusachtig uitwerpsel op het nieuwe kleurige dak van de kerk; dat wordt erdoor verwoest en ook de muren van de kerk storten in.

Dat was het dus. Ik was geweldig opgelucht, en had een gevoel van onbeschrijflijke verlossing. In plaats van de verwachte verdoemenis was er genade over me gekomen, en daarmee een onuitsprekelijke zaligheid zoals ik nooit gekend had...³⁵

Toch heeft het ook een keerzijde voor de jonge Jung. Want als God Adam en Eva zo geschapen had 'dat ze moesten denken wat ze niet wilden denken' deed hij dat om erachter te komen of ze wel gehoorzaam zouden zijn. God is dus ook iets ontzettends. Wat hij meemaakte in Bazel zag hij als een gruwelijk geheim en voelde het ook als een teken van zijn minderwaardigheid. Maar daar stond dan weer de genade van God tegenover. Jung heeft dit lange tijd als een geheim met zich meegedragen, waardoor hij 'bijna ondraaglijk eenzaam' werd.

Jung kan er niet met zijn ouders over praten. De kerk werd een kwelling voor hem. Als hij iets leest over de Drie-eenheid boeit hem dat uitermate. Drie toch eigenlijk één is. Maar zijn vader gaat het onderwerp uit de weg, omdat, zo zegt hij eerlijk 'ik er eigenlijk iets van begrijp'.

Toch ziet hij uit naar een herdenking-avondmaal-viering. Jung schrijft daarover:

Mijn vader, in welbekend ornaat, stond achter het altaar en las gebeden voor uit de liturgie. Op de altaartafel stonden grote, platte schalen, waarop kleine stukjes brood lagen. Ik zag dat dit brood van een bakker kwam die flauwsmakend brood van slechte kwaliteit leverde. Uit een tinnen kan werd wijn in een tinnen beker geschonken. Mijn vader at een stukje brood, nam een slok wijn - waarvan ik wist uit welk café die kwam - , en gaf de beker door aan één van de oude mannen. Allen zaten er stijf, plechtig, en ongeïnteresseerd bij, naar het me toeleek. Ik keek gespannen toe, maar ik kon nergens aan zien of er iets bijzonders in hen omging. Het ging zoals bij alle kerkelijke handelingen, zoals bij de doop, bij begrafenissen en dergelijke. Ik had de indruk dat men zich iets had voorgenomen, en dat dat op de traditioneel juiste wijze werd

uitgevoerd. Ook mijn vader scheen zich moeite te geven de plechtigheid vooral volgens de regels te doen verlopen; en daar hoorde dan ook bij dat met nadruk de passende woorden gesproken, resp. voorgelezen werden. Er werd niet over gesproken dat het nu 1860 jaar geleden was dat Christus was gestorven; iets, wat anders toch bij alle herdenkingsplechtigheden benadrukt werd. Ik zag geen droefheid en geen vreugde, en voor mijn gevoel scheen de plechtigheid - gezien het buitengewone belang van de herdachte persoon - in elk opzicht verbazingwekkend schraal. Ze kon in geen enkel opzicht de vergelijking met wereldse jubilea doorstaan.

Plotseling was ik aan de beurt. Ik at het brood; het smaakte flauw, zoals verwacht. De wijn, waar ik maar een druppel van nam, was dun en zuur, blijkbaar niet van de beste kwaliteit. Toen volgde het slotgebed, en allen gingen naar buiten, niet neerslachtig, niet met vreugde, maar met een uitdrukking van: 'Zo, dat was dat'.

Ik ging met mijn vader naar huis, intens bewust van het feit dat ik een nieuwe zwarte vilthoed en een nieuw zwart kostuum droeg. Dat kostuum leek al een beetje op een geklede jas; het had een soort verlengd jasje, dat van achter naar onder toe in twee pandjes uitliep, en daartussen zat een split met een zakje, waarin je je zakdoek kon stoppen - een gebaar dat me mannelijk en volwassen voorkwam. Ik voelde me sociaal in rang verhoogd, en als terloops opgenomen in de mannengemeenschap. Bovendien zouden we vanmiddag extra lekker eten. Ik zou de hele middag in mijn nieuwe kleren rondlopen. Voor het overige voelde ik me leeg; ik wist eigenlijk helemaal niet hoe ik me voelde.

Pas langzamerhand, in de loop van de volgende dagen, begon het me duidelijk te worden: er was niets gebeurd; ik had weliswaar het hoogtepunt van de religieuze inwijding meegemaakt, waar ik iets - ik wist niet wat - van verwacht had. Maar er was niets gebeurd. Ik wist dat God me ongehoorde dingen kon aandoen, dingen die te maken hadden met vuur en bovenaards licht; maar in deze plechtigheid was niets te bespeuren Van God - voor mij althans. Er was weliswaar sprake van Hem, maar dat waren slechts woorden. Ook bij de anderen had ik niets gemerkt van de onmetelijke vertwijfeling, van het overweldigend gegrepen-zijn, en van de uitstromende genade - wat voor mij het wezen van God betekende. Ik had niets van 'communio' gemerkt, niets van een vereniging, of van éénworden. Éénworden met wie? Met Jezus? Hij was toch een mens die 1860 jaar geleden gestorven was? Waarom moet men met hem éénworden? Hij werd de 'Zoon Gods' genoemd, was dus kennelijk een halfgod, zoals de Griekse helden - hoe kan een gewoon mens dan met hem éénworden? Men noemt dat alles 'christelijke religie', maar dat heeft immers niets te maken met God, zoals ik Hem ervaren had. Het is daarentegen duidelijk dat Jezus, de mens, met God had te maken; hij was vertwijfeld - in Gethsemane en aan het kruis, nadat hij de liefde en goedheid van God gelijk die van een goede vader, had verkondigd. Maar daarna heeft hij ook het verschrikkelijke van God gezien. Dat kon ik begrijpen. Maar waartoe diende dan deze armzalige herdenkingsplechtigheid, met dit brood en deze wijn? Het begon me langzaam duidelijk te worden dat het Avondmaal een fatale belevenis voor mij was geweest. Er was niets van uitgegaan; erger nog: het betekende een verlies. Ik wist dat ik nooit meer aan deze ceremonie zou kunnen deelnemen. Voor mij was ze geen religie en het betekende de afwezigheid van God. De kerk was een plaats waar ik niet meer naar toe mocht gaan. Daar was voor mij geen leven, maar dood.³⁶

Jung blijft zoeken. Hij pluist de bibliotheek van zijn vader na, maar het kan hem niet echt bevredigen. Op een gegeven dag zegt zijn moeder tegen hem dat hij eens Faust moest lezen. Dat was voor Jung een openbaring. Vooral de figuur van Mefisto, het symbool voor het kwaad. Daar kon Jung wat mee:

Eindelijk had ik bevestiging gevonden dat er nog meer mensen bestonden, of hadden bestaan, die het kwaad en zijn wereldomspannende macht zagen, en die nog meer zagen: namelijk de geheimzinnige rol die het kwaad speelt bij de verlossing van de mens uit de duisternis en het lijden. Wat dat betreft werd Goethe voor mij een profeet.³⁷

Zoals gezegd ontgroeide de jonge Jung het kerkelijk christendom. Maar zijn interesse in religie en godsdienst nam er niet door af. Integendeel. Hij las de vroege kerkvaders (vooral Tertullianus) en kreeg belangstelling voor de zogenaamde gnostiek.

Al in de late negentiende eeuw hield hij zich bezig met de gnostici. Hij ontwikkelde een diepe sympathie voor deze 'ketteren'. Zijn begaafde leerlinge Barbara Hannah vertrouwde hij eens toe dat hij zich bij de door de kerkvaders beschreven gnostici als onder oude vrienden bevond.

Hoe Jung met de gnostiek bezig was blijkt wel uit de *Septem Sermones ad Mortuos*, oftewel 'zeven preken tot de doden'. De doden zijn in verwarring geraakt. De eerste preek begint dan ook met een wanhoopskreet: 'We komen terug van Jeruzalem, waar we niet vonden wat we zochten'.

In 1916 liet Jung deze zeven preken in privé-druk verschijnen. Ze zijn nooit in het reguliere boekencircuit te koop geweest. Daarom is het des te kwalijker dat Martin Buber, die toevallig via een aanhanger van Jung deze tekst in handen had gekregen, de brochure gebruikte om Jung aan te vallen en hem uit te schelden voor 'gnosticus'. Buber ging zelfs zo ver te stellen dat niet het atheïsme, maar de gnostiek het 'eigenlijke tegendeel van de geloofswerkelijkheid' was. Dat alles heeft Jung geraakt. In 1954, dus al na de overhandiging van de Jung Codex, schreef hij aan zijn vriend Erich Neumann:

De benaming gnosticus zou ik zonder meer kunnen aanvaarden, wanneer het in de mond van een theoloog geen scheldwoord zou zijn.

Wat behelzen de zeven preken? Voor zijn autobiografie *Erinnerungen Träume Gedanken* (*Herinneringen Dromen Gedachten*) gaf Jung uiteindelijk toestemming om de zeven preken te publiceren, nu voor een algemener publiek. Onder de eigenlijke titel 'De zeven preken (of: onderwijzingen) aan de doden' prijkt de opvallende aanhef: 'geschreven door Basilides in Alexandrië, de stad waar het Oosten aan het Westen reikt.'³⁸

Basilides nu was een figuur waar Jung via zijn studie van de gnostiek op gestoten was. Diverse kerkvaders schrijven over deze algemeen als gnostische bestempelde christelijke leraar die in de dertiger jaren van de tweede eeuw na Christus actief was in, inderdaad, Alexandrië.

Van Basilides zelf zijn helaas geen geschriften bewaard gebleven. Geschriften van ketterse leraren werden in het zich ontpoppende christendom vernietigd. We moeten, en dat deed Jung ook, afgaan op slechts enkele citaten en het commentaar daarop bij kerkvaders, die in hun ijver om de leringen van Basilides te verketteren nogal van elkaar afwijkende informatie bieden. Duidelijk lijkt dat Basilides leerde dat er in het begin helemaal niets was. Er was, in zijn ogen, alleen een kiem, verder niets. In die kiem lag echter alles opgesloten dat ooit tot aanzijn zou kunnen komen. In de kiem was de hele kosmische geschiedenis in aanleg

aanwezig. Het aanzijn nu van alles komt, zei Basilides, door de *Logos*, het Woord dat ze als het ware uitspreekt. Zoals God volgens het Oude Testament zei 'Er zij Licht' en er ook ogenblikkelijk Licht was. Alles manifesteert zich door het Woord of de Gedachte eraan. Uit het niets ontstaat de 'ongeboren' Vader, want hij was in de kiem aanwezig. Basilides noemde deze 'Vader' Abraxas (of: Abrasax). Uit deze Vader, Abraxas dus, wordt *Nous*, Bewustzijn geboren. En het Bewustzijn brengt de *Logos* voort. De *Logos* (de preëxistente Christus) vormt daarmee het Bewustzijn van de Vader. Maar deze Logoskracht is ook werkzaam in de mens. De *Logos* maakt de mens bewust van de Vader, of van God, of van de Ene, of van Het, hoe je het ook noemen wilt. Uit de *Logos* vloeien weer tal van andere krachten voort, zoals overheden (*exousiai*) en engelen. Trapsgewijze naar beneden afdalend zorgen deze krachtvelden, deze engelen, voor de productie van de aarde, de materie, inclusief de stoffelijke mens.

Jung heeft het in de 'zeven preken' ook over een aantal krachten. En, evenals de gnostici, rept hij van een *Pleroma*, een volheid die aan alles ten grondslag ligt. Maar die Volheid is ook gelijk Leegte, zegt Jung. Het is het Niets. En daarmee treedt hij dan weer in de voetsporen van Basilides. Letterlijk zegt hij:

Wij zijn evenwel het Pleroma zelf, want wij zijn een deel van het eeuwige en oneindige. Wij hebben er nochtans geen deel aan, maar zijn van het Pleroma oneindig ver verwijderd; niet ruimtelijk of tijdelijk, doch wezenlijk, doordat wij ons van het Pleroma in wezen onderscheiden als Creatuur, die in tijd en ruimte beperkt is. Doordat wij echter delen van het Pleroma zijn, is alzo het Pleroma ook in ons...

Verderop vervolgt hij zijn eerste preek tot de doden:

Ik zei u dat, om u van de waan te bevrijden, dat men over het Pleroma zou kunnen denken. Wanneer wij de eigenschappen van het Pleroma onderscheiden, dan spreken wij vanuit ons onderscheid en over ons onderscheid, en hebben over het Pleroma niets gezegd. Het spreken over ons onderscheid is echter noodzakelijk, opdat wij ons genoegzaam onderscheiden kunnen...

Daarom moeten wij de eigenschappen van het Pleroma onderscheiden. De eigenschappen zijn tegenstellings-paren zoals

*het Werkzame & het Onwerkzame,
de Volheid & de Leegte,
het Levende & het Dode,
het Verschillende & het Gelijke,
het Lichte & het Donkere,
het Hete & het Koude,
de Kracht & de Stof,
de Tijd & de Ruimte,
het Goede & het Boze,
het Schone & het Lelijke,
het Ene & het Vele etc.*

De tegenstellings-paren zijn de eigenschappen van het Pleroma, die niet zijn, omdat zij elkaar opheffen.

Omdat wij het Pleroma zelf zijn, hebben wij ook al deze eigenschappen in ons; omdat de grond van ons wezen onderscheid is, hebben wij de eigenschappen in de naam en het teken van het onderscheid, hetgeen beduidt:

ten eerste: de eigenschappen zijn in ons van elkander onderscheiden en gescheiden, daarom heffen zij elkaar niet op, maar zijn werkzaam. Daarom zijn wij het offer van de tegenstellings-paren. In ons is het Pleroma uiteengereten.

ten tweede: de eigenschappen behoren het Pleroma toe, en wij kunnen en moeten ze slechts in de naam en het teken van het onderscheid bezitten of leven. Wij moeten onszelf van de eigenschappen onderscheiden. In het Pleroma heffen zij elkaar op, in ons niet...

De tweede preek uit de Septem Sermones begint als volgt:

*De doden stonden in de nacht langs de wanden en riepen: Van God willen wij weten!
Waar is God? Is God dood?*

Jung antwoordt dan:

God is niet dood, hij is zo levend als ooit. God is Creatuur, want hij is iets bepaalds en daarom van het Pleroma onderscheiden. God is eigenschap van het Pleroma, en alles, wat ik van de Creatuur zegde, geldt ook van hem.

Jung schildert hier de persoonlijke god van de christenen. Deze god, en ook Duivel, zijn volgens Jung 'de eerste verhelderingen van het Niets', van het Pleroma. Maar, schrijft hij, er is nog een kracht die hen te boven gaat:

God en Duivel zijn onderscheiden door vol en leeg, voortbrenging en verwoesting. Het Werkende is hun gemeen. Het Werkende verbindt hen. Daarom staat het Werkende boven beiden en is een God boven God, want het verenigt de Volheid en de Leegte in hun werking.

Dit is een God, van wien gij niet wist, want de mensen vergaten hem. Wij noemen hem met zijn naam ABRAXAS. Hij is in nog sterker mate onbepaald dan God en Duivel...

Abraxas staat boven de Zon en boven de Duivel. Hij is het onwaarschijnlijk waarschijnlijk, het onwerkelijk werkende. Had het Pleroma een wezen, zo ware Abraxas daarvan de verheldering...

Hij is Kracht, Duur, Verandering.

Hier ontstond onder de doden groot tumult, want zij waren christenen.

Abrasax is bij Jung het geestelijk principe, een God boven god. Jungs ZonneGod en Duivel zijn emanaties uit het pleroma. Uit hen vloeien de psychische en fysieke verschijnselen voort. En deze zijn onwetend, onbewust van Abrasax. Zij kennen hem niet. Later zou Jung over de zeven preken zeggen:

"De gesprekken met de doden, de Septem Sermones, vormen in zekere zin een voorspel voor wat ik de wereld over het Onbewuste te zeggen had."

In de vierde preek schrijft hij:

De doden kwamen murmeland binnen en zeiden: 'Vertel ons van Goden en Duivels, jij verdoemde!'

De GodZon is het hoogste goede, de Duivel zijn tegenpool. Aldus zijn er twee goden. Er is veel verheven goeds, en menig drukkend kwaad met daarin twee duivelgoden, de ene is de BRANDENDE, de andere de GROEIENDE. De brandende is EROS in de gestalte van de vlam. Deze geeft licht en verteert. Het groeiende is de levensboom, deze ontluikt en stapelt al groeiend levende stof op. Eros vlamt op en sterft maar de levensboom blijft immer langzaam en gestadig doorgroeien. Goed en kwaad zijn verenigd in de

vlam. Goed en kwaad zijn verenigd in de groei van de boom. In hun goddelijkheid staan leven en liefde lijnrecht tegenover elkaar. Even talrijk als de sterren is het aantal goden en duivels. Iedere ster is een god, en iedere ruimte die een ster inneemt, is een duivel. Doch de leegtevolheid van het geheel is het pleroma. De werking van het geheel is Abraxas...

Heil mij, die weet heeft van de veelvuldigheid en verscheidenheid van het goede. Maar wee jullie, die deze onverenigbare veelheid door één enkele God vervangen. Zo voeden jullie de kwelling die veroorzaakt wordt door onbegrip en verminken jullie het wezen wiens natuur en streven onderscheidenheid is. Hoe kunnen jullie jullie eigen natuur getrouw zijn, wanneer jullie van het vele het ene willen maken? Wat jullie de goden aandoen, doen jullie jezelf aan. Jullie worden allemaal gelijken en zo wordt jullie natuur verminkt...

De veelsoortigheid der goden komt overeen met de veelsoortigheid der mensen. Ontelbare goden wachten op menswording. Ontelbare goden waren ooit mensen. De mens heeft deel aan het wezen der goden, hij komt van de goden en gaat tot God. Evenmin als het zin heeft over het pleroma na te denken, heeft het zin de verschillende goden te aanbidden. Allerm minst heeft het zin de opperste God, de werkende Volheid en het summum bonum, te aanbidden. Wij kunnen door ons gebed niets daaraan toevoegen en niets ervan afnemen, want de werkende leegte slokt alles op.

In zijn *Herinneringen Dromen Gedachten* vertelt Jung dat hij na zijn onderzoekingen van de Gnosis een nieuwe weg is ingeslagen. De informatie van de kerkvaders was te beperkt om uitsluitsel te geven op een aantal vragen. Hoe zagen ze de beelden die ze gebruikten?

Voor mijn probleemstellingen waren de gnostici te ver in de tijd van mij verwijderd om bij hen aan te kunnen knopen,

concludeerde Jung. En hij richtte zich tot de alchemie. Dit zou de schakel blijken te zijn tussen de gnostiek en de moderne psychologie van het onbewuste.

Jung had niet veel op met de gevestigde kerk. De kerk, vond hij,

- * sluit de natuur steeds meer buiten
- * sluit de dieren steeds meer buiten
- * sluit de inferieure mens (zondaar) buiten
- * verdringt de scheppende fantasie door de ontkenning van de goddelijke vonk.³⁹

De eerste twee items horen meer thuis in de algemene maatschappijkritiek, waar de kerk uiteraard wel onderdeel van uitmaakt.

Met het badwater spoelde Jung het kind niet weg. De christelijke boodschap staat centraal voor de westerse mens, was hij van mening.⁴⁰ Christus is de Anthropos-idee, gestaltig in Jezus. Als zoon van God, maar ook gelijk zoon des mensen, stond hij tegenover de 'divis Augustus', de heerser van de wereld, schrijft hij in *HDG*⁴¹. Hoewel hij de wereldheerser niet zo noemt is deze herkenbaar als de demiurg, tegenspeler van Christus dus.

Christus staat als de 'lapis' bij de alchemisten voor het 'zelf'. Boeddha ook, schrijft Jung:

Ook Christus is - zoals Boeddha - een incarnatie van het 'zelf'; maar in een volstrekt andere zin. Beiden overwinnen de wereld; Boeddha vanuit een verstandelijk inzicht, Christus als een door het lot voorbestemd slachtoffer. In het christendom wordt het meer door-leden, in het boeddhisme meer gezien en gedaan. Het is beide juist, maar in

Indiase zin is Boeddha de meer volledige mens. Hij is een historische persoonlijkheid en daarom voor de mens begrijpelijker. Christus is een historische mens en god, en is daarom veel moeilijker te vatten. In feite was hij ook voor zichzelf onbegrijpelijk; hij wist alleen dat hij zich moest offeren zoals hem dat van binnenuit was opgelegd. Zijn offer kwam over hem heen als een noodlot. Boeddha handelde uit inzicht. Hij heeft zijn leven geleefd en is als oud man gestorven. Christus is waarschijnlijk slechts heel kort werkzaam geweest als datgene wat hij is.

Later deed zich in het boeddhisme hetzelfde verschijnsel voor als in het christendom: Boeddha werd als het ware een imago van de 'zelf'-verwezenlijking die nagevolgd wordt, terwijl hij zelf had verkondigd dat door de overwinning van de Nidánaketen ieder individueel mens een verlichte en boeddha kan worden. Hetzelfde zien we bij het christendom. Christus is het voorbeeld, dat in elk christelijk mens als diens totale persoonlijkheid leeft. De historische ontwikkeling leidde echter tot de 'imitatio Christi', waarbij de enkeling niet de weg van zijn eigen lot volgt naar het één geheelzijn, maar de 'veeg probeert na te volgen die Christus is gegaan. En ook in het Oosten leidde ze tot een gelovige imitatio van Boeddha. Hij werd het voorbeeld ter navolging - en daarmee was de verzwakking van zijn denkbeeld een feit, zoals in de imitatio Christi de kiem ligt van de noodlottige stilstand in de ontwikkeling van de christelijke idee. Zoals Boeddha dank zij zijn inzicht zelfs verheven is boven de brahmaanse goden, zo roept Christus de joden toe: 'Gij zijt goden' (Joh. 10 : 34) - en hij werd door de onmacht der mensen niet gehoord. In plaats daarvan komt met reuzenschreden de mogelijkheid naderbij dat het zogenaamde 'christelijke' Westen een wereld zal verwoesten, in plaats van een nieuwe te scheppen.⁴²

In latere gesprekken vergeleek Jung de houding van Boeddha en Christus tegenover het lijden. Christus ziet in het lijden een positieve waarde en als lijdende mens is hij menselijker en werkelijker dan Boeddha. Boeddha ontzegde zich het lijden, maar daarmee ook de vreugde. Hij was afgesneden van gevoelens en emoties en daarom niet werkelijk menselijk. In de evangeliën wordt Christus zo beschreven dat hij niet anders dan als God-mens kan worden opgevat, hoewel hij eigenlijk nooit ophield mens te zijn - terwijl Boeddha zich al tijdens zijn leven boven het mens-zijn verheven heeft, schrijft Anna Jaffé.

In 1937 ging Jung opnieuw naar Amerika, voor het houden van de Yale *Terry Lectures*, waarmee hij veel succes had. Uit deze Terry Lectures ontstond Jungs volgende belangrijke boek: *Psychologie en religie*. Het probleem van de religie had Jung sinds zijn jeugd beziggehouden. Zijn ziekte tussen 1913 en 1918 had zijn houding veranderd en hij sprak nu over de 'natuurlijke functie van de religie' en schreef 'numineuze' eigenschappen toe aan religieuze archetypen. Rudolf Otto's boek *Das Heilige*, dat in 1917 verscheen, bevestigde Jungs nieuwe benadering en werd door hem verwelkomd als een belangrijke bijdrage aan de psychologie van de religie.

Rudolf Otto voert in zijn werk *Das Heilige über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*⁴³ het begrip *das Numinose* (van *numen*, goddelijke wilsbeschikking van onpersoonlijke godheid) dat zich uit in een *mysterium tremendum*, als geheimenis 'dat doet sidderen'.

Aspecten van het numineuze volgens Otto:

de *orgè theou (ira deorum)*, toorn der goden;

de *majestas*, de majesteit waarbij de mens in het niet verzinkt;

het *energetische*, de uitdrukking van het wilskarakter van de godheid;
das Ungeheuer, het onheimelijke karakter van de godheid;
het *sanctum*, het heilige;
het *augustum*, het oproepen van de nietigheid van de mens als zondaar;
het *mysterium*, het heilige is het gans andere;
het *tremendum*, het sterk beroerende, door Otto (en Jung!) gekoppeld aan
het *fascinans*, de fascinerende aantrekkingskracht.

Kritiek op deze opvatting: teveel toegespitst op het christendom; niet in iedere religie is sprake 'van een sidderend ontzag voor de godheid'.

Jung nam het woord *numineus* van Otto over, maar gaf het een uitgebreidere betekenis. Volgens Otto waren numineuze ervaringen grotendeels voorbehouden aan uitzonderlijke mensen, zoals religieuze leiders, mystici en profeten, maar Jung identificeerde bepaalde aspecten van het numinosum met de archetypen. De archetypen waren ook hier de krachtcentrale waaruit de religieuze 'impuls' voortkwam die zich uitte in rituelen en dogma's.

De term 'religie' betekende voor Jung niet meer een geloof, maar 'een zorgvuldig en gewetensvol beschouwen van wat Rudolf Otto zo treffend het *numinosum* heeft genoemd, namelijk een dynamische werking die niet door een willekeurige daad wordt veroorzaakt'. In een poging het begrip te verduidelijken zei Jung over het *numinosum*:

*Het numineuze is een dynamische existentie of werking die niet door een willekeurige daad veroorzaakt wordt, maar die integendeel het menselijk subject aangrijpt en beheerst. Het betreft de invloed en uitwerking van het heilige in ons bewustzijn... De uitwerking ervan is van een onzichtbare aanwezigheid die een bijzondere verandering in het bewustzijn veroorzaakt.*⁴⁴

Belevingsaspecten van het numineuze kunnen bijvoorbeeld in negatieve zin het beleven van de eigen nietigheid tegenover het Heilige inhouden en in positieve zin het zich verwonderen over het begripsvermogen te boven gaande mysterie. Het kan de mens overkomen bij het zien van de nachtelijke sterrenhemel, maar ook bij diep schokkende ervaringen. Het kan zich in sommige gevallen uiten in extases.

De eerste drie hoofdstukken van *Psychologie en religie* staan vol erudiete verwijzingen, die telkens weer betrekking hebben op het idee van de archetypen. Om Jungs uiterst subtiele en gedetailleerde benadering van religieuze ervaringen tot zijn recht te laten komen, moet men de hele tekst nauwkeurig bestuderen, maar ik moet de argeloze lezer waarschuwen dat hij er na afloop misschien nog minder van zal begrijpen dan toen hij begon.

Volgens Jung was de mens van nature religieus en was de religieuze functie niet minder sterk dan de seksuele en agressieve instincten. Hij ging zelfs nog verder en zei dat al zijn patiënten boven de vijftig à veertig, wanneer ze naar hem toe kwamen, altijd in de eerste plaats een religieus probleem hadden.

Religieuze archetypen konden overigens even destructief zijn als creatief. Het archetype waaruit de diepste religieuze beleving voortkwam, kon zich ook manifesteren in de waanideeën van schizofrene mensen.

Jung was vanaf zijn vroegste jeugd diep geraakt geweest door de duistere kant van God. Zijn leven lang was hij bezig geweest met het verzamelen van bewijzen dat het kwaad gezien moet worden als een deel van God en *niet* als iets externs waarvoor uitsluitend de mens verantwoordelijk is.

Jung beschrijft in zijn boek *Aion* (1951) dat het *summum bonum* (God als hoogste Goede) geleid heeft tot de *privatio boni*, 'Het kwaad is de "beroving van het goede", een begrip dat de werkelijkheid van het boze ontkent'. Hij haalt oude kerkvaders aan die beweren dat God alleen het Goede is en het Kwade bij de mens ligt. Een stelling waar Jung zich niet mee kan verenigen.

Een jaar na *Aion*, in 1952 verschijnt *Antwoord op Job*, dat door velen als zijn meest controversiële boek wordt beschouwd. In dit boek beschrijft Jung hoe God in het Oude Testament Job alles afneemt wat hem lief is. Hij tart Job tot het uiterste om te zien wat er van zijn geloof overblijft als hij al zijn dierbaren en zelfs zijn gezondheid kwijt is. Job blijft geloven en gaat tegelijkertijd in discussie met God. Job neemt het niet! maar God legt hem het zwijgen op.

Evenals Job gaat Jung de confrontatie aan met Jahweh, die geen God is van morele wetten, maar een a-morele natuurkracht. Wij mensen moeten ons bewust worden van de duistere zijde van God, d.w.z. het archetypisch kwade. Wij moeten de tegenstelling tussen goed en kwaad in onszelf oplossen. Steeds hamert Jung erop dat wij ons bewust worden van de plaats van het kwaad, zodat het zich niet onbewust – als een olievlek – kan uitbreiden. Bij moreel handelen is het criterium niet een abstract idee van het goede, maar bewustwording. Job is qua bewustwording verder dan God, zegt Jung. Hierdoor wordt God zich bewust van zijn gewelddadigheid. Er ontbreekt blijkbaar iets. Dat is zijn vrouwelijke kant, liefde en wijsheid. God moet veranderen en zich verenigen met zijn vrouwelijke wederhelft.

Antwoord op Job is, in tegenstelling tot veel andere werken, geen afstandelijk boek.

Ik hoop de stem te kunnen zijn van velen die mijn gevoelens delen, en uitdrukking te kunnen geven aan de verpletterende emotie die de onverhulde aanblik van goddelijke wreedheid en meedogenloosheid in ons losmaakt... schrijft Jung.

Aan Erich Neumann, zijn Israëlitische vriend, schreef Jung dat hij een enorme aanmatiging had moeten opbrengen 'om God te kunnen beledigen'. God was voor hem 'een contradictio in terminis' geworden, 'een kwaal die de mens moet genezen'.

Wanneer we bedenken, schrijft Jung, dat 'het kwaad oorspronkelijk ongemerkt de wereld is binnengeslopen en er nu nog steeds is', zou het dan niet veel eenvoudiger zijn geweest als Jahwe deze 'grappenmaker' tot de orde had geroepen', en zo zijn verderfelijke invloed en de 'wortel van alle kwaad' had uitgeschakeld. Dan zou het ook niet nodig zijn geweest om 'een bijzondere incarnatie te organiseren, met alle onvoorspelbare gevolgen daarvan.'

God heeft, volgens Jung, door alle eeuwen heen geleden door Zijn onbewustheid, en omdat Hij dit niet beseftte, heeft hij de mens er nog meer door laten lijden. Want zou iets anders dan onbewustheid een verklaring of verontschuldiging kunnen zijn voor het feit dat God Zijn oor leende aan de aantijgingen van Zijn duistere zoon, Satan, tegen Job, en deze volledig aan hem uitleverde, zodat Satan Job op elke gewenste manier kon kwelen, met als enige beperkende voorwaarde dat hij hem niet mocht doden?

Volgens Jung is er maar een antwoord mogelijk: Het kwade maakt deel uit van God. Jung beschouwde God als een totaliteit, waarin goed en kwaad is verenigd. Het is de mens die uitmaakt waaraan wij het labeltje goed of kwaad hangen.

Volgens Jung is Jezus niet gestorven voor onze zonden, maar vanwege de schanddadens van zijn Vader. Welke liefdevolle almachtige vader zou zijn zoon immers aan het kruis laten uitroepen: "Mijn God, mijn God, waarom hebt ge me verlaten?"

Jung concludeert dat God niet beschermt tegen het kwade. Integendeel, hij moedigde de duivel aan om Job op de proef te stellen. De essentie is niet dat een mens die zijn vertrouwen in God stelt bescherming ontvangt, de essentie is veeleer dat God bezig is met zijn eigen zaakjes. God wil een weddenschap winnen en de inzet van deze weddenschap is de mens!

Maar door het leed dat hij Job aandoet, en nog meer door het lijden van zijn Zoon, waar hij ook verantwoordelijk voor is, wordt God mens en zich bewust van zichzelf.

Antwoord op Hiob getuigt van Jungs besef dat God de mens nodig heeft om bewust te worden. Dat is volgens hem de achterliggende betekenis van het christelijke geloof: dat God mens werd. Hij moest mens worden om de menselijke realiteit te kennen.

In deze interpretatie is het verschijnen van Christus een weloverwogen poging om het evenwicht tussen goed en kwaad te herstellen, en het onrecht goed te maken dat God de mens heeft aangedaan. Christus is de noodzakelijk helpende kracht voor de mens.

De vervolmaking van God wordt volgens Jung bereikt door de vereniging met de Goddelijke Wijsheid of Sophia, de vrouwelijke tegenhanger van de Heilige Geest, die ook de gedaante aanneemt van de Maagd Maria. Daarom was de pauselijke bul uit 1950, die het dogma van de *Assumptio Mariae* verkondigde, voor Jung de belangrijkste religieuze gebeurtenis sinds de Reformatie. Jung zag in de *Assumptio Mariae* een uiting van het collectieve onbewuste. De dogmaverklaring door Pius XII op 1 november (Allerheiligen) 1950, stipuleert dat de Moedermaagd, na het beëindigen van haar aardse leven, met lichaam en geest is opgenomen in de hemelse Glorie, om er in alle schittering te stralen als Koningin aan de rechterhand van haar Zoon, de onsterfelijke Koning van alle tijden.

Voor Jung zijn religieuze vraagstukken in de eerste plaats psychologische (betrekking hebbende op de ziel) vraagstukken. Zo schrijft hij aan het eind van zijn leven:

Ik prefereer daarom de term 'het onbewuste', wel wetend dat ik evengoed over 'God' en 'demon' zou kunnen spreken, als ik me mythisch zou willen uitdrukken. Voor zover ik me echter mythisch uitdruk, doe ik dat in het besef dat... 'demon' en 'God' synoniemen van het onbewuste zijn, want we weten van het één precies evenveel of even weinig als van het ander...

Het grote voordeel van begrippen als 'demon' en 'God' is dat ze een veel betere objectivering van de tegenpartij, namelijk de personificatie, mogelijk maken. Hun emotionele kwaliteit verleent hun leven en werkzaamheid. Haat en liefde, vrees en verering betreden de arena waar de uiteenzetting plaatsvindt en dramatiseren deze in zeer hoge mate... De hele mens wordt uitgedaagd en treedt met zijn hele werkelijkheid in het strijdperk. Slechts op deze wijze kan hij één geheel worden en kan 'God geboren' worden... Door deze incarnatiedaad wordt de mens, dat wil zeggen zijn 'ik', innerlijk vervangen door 'God', en God wordt uiterlijk tot mens, overeenkomstig het woord: 'Wie Mij ziet, ziet de Vader.'⁴⁵

God is, zegt Jung, een *archetype*. Met *typos* bedoelt Jung de 'inprenting' (in de ziel). Jung bestudeert het *typos*, niet God zelf (bestaand of niet). 'Ervaringen van een innerlijke God bewijzen niet dat God bestaat, ze bewijzen dat er een archetypisch beeld van God is' (*Psychologie en religie*). Het Godsbeeld wordt gespiegeld in het Zelf. Jung noemt het Zelf het *imago dei in homine*, het Godsbeeld in de mens (*Symboliek des Geistes*, 431). En voor de westerse mens is Christus dat symbool. Christus is het archetype van het Zelf.

In zijn laatste levensjaren geeft Jung als het ware een reflectie op het christendom:

In ieder geval hebben we een nieuwe oriëntatie nodig, dat wil zeggen een metanoia... De relativiteit van 'goed' en 'kwaad' of 'slecht' betekent geenszins dat deze categorieën ongeldig zijn, of niet zouden bestaan. Het morele oordeel, met zijn karakteristieke psychologische gevolgen, is altijd en overal aanwezig. Ik heb er ook elders met nadruk op gewezen dat elk bedreven, beraamd of gedacht onrecht zich op onze ziel zal wreken _ ongeacht of de wereld het gezien heeft of niet...

Wie dus een antwoord wil hebben op het in onze tijd gestelde probleem van het kwaad, heeft in eerste instantie een grondige zelfkennis nodig, dat wil zeggen een zo grondig mogelijke kennis van zijn totaliteit...

Maar men is in het algemeen nog hopeloos ver verwijderd van een dergelijke graad van zelfkennis, hoewel het vermogen tot diepere zelfkennis bij veel moderne mensen zeer zeker aanwezig is...⁴⁶

Jung schreef eens aan een vriend:

Om het juist te zeggen beschouw ik me als een christen, maar ik ben er tegelijkertijd van overtuigd dat het huidige christendom niet de ultieme waarheid voorstelt. Dat bewijst de chaotische situatie in onze tijd. De huidige toestand komt mij onverdraaglijk voor. Daarom acht ik een fundamentele verdere ontwikkeling van het christendom absoluut noodzakelijk.

Waarvan akte...

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Bibliografie:

- Bair, Deirdre *Jung; een biografie*, Amsterdam De Bezige Bij, 2004.
- Brome, V. *Jung, waarheid & legende*, Rotterdam Lemniscaat 1984.
- Dunne, Claire *Carl Jung, de weg naar het zelf*, Haarlem Altamira 2012.
- Franz, M.L.v. *Alchemie*, Amsterdam Schors 1983.
- Hannah, B. *Jung, zijn leven en werk*, Deventer Ankh-Hermes 2000.
- Jacobi, J. *De psychologie van Carl G.Jung*, Cothen Servire 1992 (tweede druk).
- Jaffé, Aniela *Jung over de zin van het leven*, Rotterdam Lemniscaat 1979 (derde druk)
- Jung, C.G. *Herinneringen dromen gedachten*, redactie Aniela Jaffé, Rotterdam Lemniscaat 1992 (vijfde druk).
- Jung, C.G. *Psychologische typen*, redactie Aniela Jaffé, Rotterdam Lemniscaat 2003 (derde druk).
- Jung, C.G. *Archeotypen*, Utrecht Servire 1997 (achtste druk).
- Jung, C.G. *Synchroniciteit*, Rotterdam Lemniscaat 2000 (derde druk).
- Jung, C.G. *Psychologie en religie De Terry Lectures*, Rotterdam Lemniscaat 1982.
- Jung, C.G. *Westers bewustzijn, oosters inzicht*, Rotterdam Lemniscaat 1998 (derde druk).
- Jung, C.G. *Antwoord op Job*, Rotterdam Lemniscaat 1998.
- Jung, C.G. *Verzameld werk (10 delen)*, Rotterdam Lemniscaat 1995, vooral *Mensbeeld en godsbeeld* (4), *Droom en individuatie* (5) en *Verlossing in de alchemie* (6).
- Jung, C.G. *Mysterium Coniunctionis* (Collected Works, vol.14), Princeton University Press 1970.
- Jung, C.G. *Symbolik des Geistes*, Zürich Rascher Verlag, 1945.
- Otto, R. *Het heilige*, Amsterdam De Appelbloesem Pers 2002.
- Sierksma, F. *Freud, Jung en de religie*, Assen Van Gorcum 1951.
- Wehr, G. *Carl Gustav Jung, leven en werk*, Baarn Tirion 1989.
- Wilson, C. *Meester van de onderwereld, Jung en de twintigste eeuw*, Amsterdam Bres 1985.

Noten:

¹ Voortaan aangeduid met HDG

² Brome, p.86-88

³ HDG 132/133.

⁴ Brome, p.40.

⁵ In *Mysterium Coniunctionis*

⁶ HDG 162

⁷ HDG 163

⁸ Zie verderop

⁹ HDG 368

¹⁰ HDH 287-288

¹¹ HDG 182

¹² Wilson, p.64

¹³ Brome, p.191

¹⁴ Barbara Hannah, p.138/139

¹⁵ Brome, p.197

¹⁶ HDG 250-251

¹⁷ HDG 268

¹⁸ HDG 262-263

¹⁹ Barbara Hannah, p.318-319

²⁰ Idem p.331

-
- ²¹ Idem p.332
- ²² Idem p.333-334
- ²³ Idem p.334
- ²⁴ Timmer, *Van Anima tot Zeus*
- ²⁵ Brome, p.319
- ²⁶ Idem, p.320-321.
- ²⁷ HDG 361
- ²⁸ Brome, p.322.
- ²⁹ Idem.
- ³⁰ Idem, p.261
- ³¹ Idem, p.332
- ³² HDG 285
- ³³ HDG 282
- ³⁴ HDG 40
- ³⁵ HDG 42
- ³⁶ HDG 54-55
- ³⁷ HDH 59.
- ³⁸ De *Septem Sermones* zijn opgenomen als aanhangsel in HDG 334-351
- ³⁹ Barbara Hannah, p.154/156.
- ⁴⁰ HDG 183
- ⁴¹ HDG 184
- ⁴² HDG 241-242
- ⁴³ *Das Heilige über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen (Het heilige; over de buitenredelijke kant van het goddelijke, Amsterdam 2002)*
- ⁴⁴ *Terry Lectures*, p.11
- ⁴⁵ HDG 289
- ⁴⁶ HDG 282-284